Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk



H. E. Sørensen

Midt Sønderjylland

Melbyhus

MIDT-
SØNDERJYLLAND

H. E. Sørensen:
MIDTSØNDERJYLLAND

Copyright:
Forlaget Melbyhus,
6780 Skærbæk. Tlf. 04 - 75 17 04
1984

Teknisk produktion: Skive Offset - Oddense
Tlf. 07 - 58 12 11

Bogbinderarbejde: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev

ISBN 87 87481 76 6

Forside:
Hvor intet andet er angivet er fotografier og tegninger af H. E. Sørensen

(HSS) = Historiske Samlinger for Sønderjylland
(M) = Melbyhus' samling
(HM) = Haderslev Museum
(NM) = Nationalmuseet

Forside: Arrild kirke fra sydøst.

Af *H. E. Sørensen* er tidligere udsendt:

Fra æ Mind'.
Lyngens søn.
Døden i Kastellet.
Langs Nilen.
Grænsen drages.
En landsby i Lilleasien.
For Gud og Spanien.
Albanien 73.
Det brasilianske mirakel.
Vadehavet – marsk og mennesker.
Revolution i Skærbæk.
Rømøs historie.
Rømø – Hvalfangernes og turisternes ø.
Skærbæk kirke.
Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 1928 - 78.
En beduins erindringer.
Meninger på skærmen 1978, 1979, 1980, 1981.
Skoler i Moskva og Bucarest.
Bredebro gennem 75 år.
Tøndermarsken og det fremskudte dige.
50 år i Brugsen.
Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år.
Hvorfor drikker Jeppe – og hvordan holder han op.
Før Genforeningen. Sønderjyder fortæller I.
Jacob Kronika beretter.
Langs grænsen.
Sundeved.
Als.
Østkysten.
Skyttegrav og hjemmefront. Sønderjyder fortæller II.

Til Søren og Lise

H. E. Sørensen

MIDT-SØNDERJYLLAND

Forlaget Melbyhus
1984

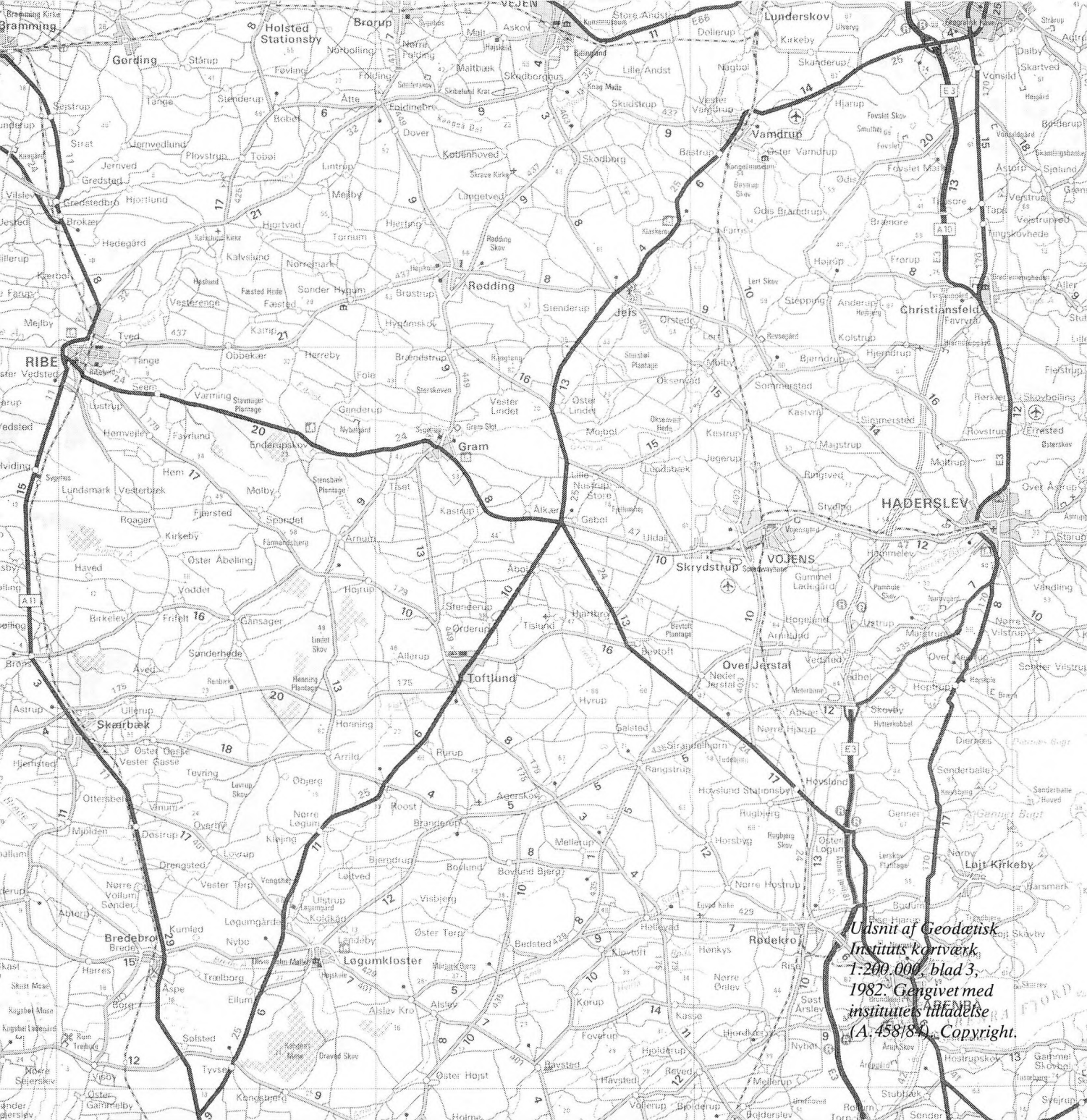

Udsnit af Geodætisk Instituts kortværk 1:200.000, blad 3, 1982. Gengivet med instituttets tilladelse (A.458/84). Copyright.





Midtsønderjylland

T.v. Hængegryde fra jernalderen, fundet ved Nygård i Øster Lindet. Haderslev Museum. Herover: Bakkeøen Vellerup-høj mellem Bovlund og Bedsted.

Det område, bogen behandler, strækker sig fra Kongeåen til ca. ti kilometer fra grænsen, fra længdebanen i øst (bortset fra det nordligste område) til en halv snes kilometer fra Vadehavet. Det omfatter Rødding, Gram, Nr. Rangstrup og Løgumkloster kommuner samt størsteparten af Vojens og Rødekro kommuner, i alt ca. 1350 kvadratkilometer med godt 50.000 indbyggere.

Landskabeligt er det meget afvekslende – fra Jelssøernes bakkede skove i nord til hedesletten i syd – med brede ådale, moser, plantager og indlandsklitter. Her er stejle skrænter og vide flader.

Men først og fremmest er det åbent agerland med spredte gårde og gamle landsbyer. Der er ingen købstæder, men i de relativt store stationsbyer, som hver kommune er samlet om, findes en del, fortrinsvis mindre industrivirksomheder.

Bortset fra enkelte sogne længst mod syd har midtlandet altid været overvejende dansk. Det viste afstemningen i 1920 også klart: Størsteparten af sognene havde over 80 pct. og mange mere end 90 pct. danske stemmer. »Mest danske« var Fole, Tislund, Bevtoft og Agerskov sogne, hvor 97 pct. stemte dansk. Tre små kommuner, Kastvrå, Tislund og Øbening, havde slet ingen tyske stemmer. »Mest tyske« var Løgumkloster og Højst med 51 og 58 pct. danske stemmer.

Hedeslette og bakkeø.

Indtil ca. 13.000 f.v.t. var størstedelen af Danmark dækket af is, som efterlod et morænelandskab, gennemskåret af dybe og brede tunneldale, rester af smeltevandsstrømme under isen. De ses med ret korte mellemrum hele vejen langs østkysten.

Fra israndslinjen, der strakte sig fra Flensborg til Viborg og derfra vestover til Bovbjerg, løb smeltevandet gennem gletsjerporte ud over det isfri land, hvor det dannede store floder. De løb i brede og ofte ret dybe dale, som det ses langs Kongeåen, Fladså og Gelså.

Smeltevandet dækkede store strækninger med grus og sand, som isen havde ført med sig, og som frigjordes ved afsmeltningen. På denne måde dannedes hedesletterne, bl.a. omkring Tinglev og nord for Toftlund. Hvor smeltevandet lod dele af den gamle mo-

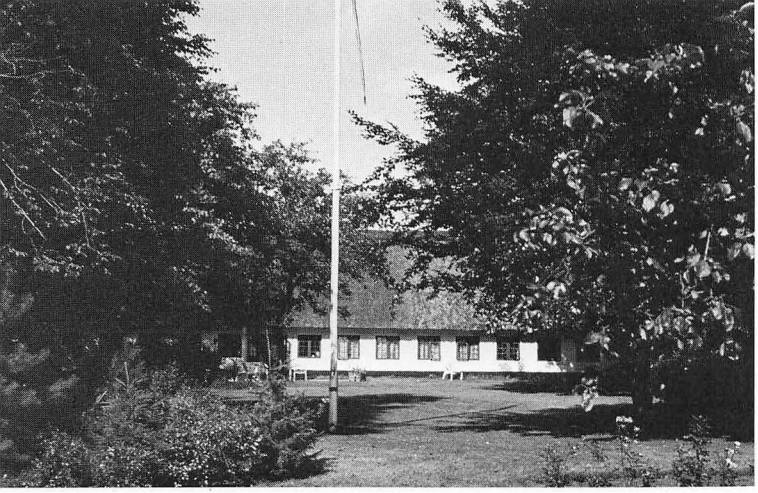





ræne stå tilbage, fik vi bakkeøerne, der således er rester af de forudgående istiders aflejringer. De største i Sønderjylland er Toftlund og Rødding bakkeøer. Vest for Bedsted findes små bakkeøer ved Øster Terp, Vellerup høj og Mårbæk.

De hvide gårde.

Hundredvis af gravhøje og adskillige oldtidsfund viser, at de lette jorder i midtlandet har været ret tæt befolket fra de ældste tider. Og gravgodset viser også, at nogen har været ganske velstående.

Også i senmiddelalderen har der været velstand for i hvert fald dele af befolkningen. Ganske mange af kirkerne er i 14-1500-tallet blevet forsynet med tårn, i de nordlige egne med det karakteristiske Tørninglenske spir, der bortset fra enkelte undtagelser kun findes i dette område – det gamle Tørning len.

Mange af kirkerne er i samme periode blevet forsynet med gotiske skabsaltertavler af en forbavsende høj kvalitet. De har heller ikke været helt billige. Og de fleste står der endnu. Det kunne tyde på en vis pietetsfølelse, for selv om de i nogle tilfælde har været erstattet af mere »moderne« tavler, er de gamle ikke blevet smidt ud. Man har nøjedes med at lægge dem på loftet. Andre steder blev de stående. Man havde vel simpelthen ikke råd til at købe nye.

Egnens karakteristiske bygningstype er den hvide gård, firlænget eller vinkelbygget. De fleste er fra 1800-tallet, men enkelte er ældre. Mange har i de seneste år fået stråtaget erstattet med eternit, hvad der nok er både billigere og mere brandsikkert, men også stilmæssigt fattigere. Endnu er der dog enkelte tilbage, men de er på hastig retur. Mig bekendt er ingen af dem fredet, og der er vist heller ikke noget frilandsmuseum, der har sikret sig et eksemplar. Hvis vi skal være sikre på, at denne smukke og karakteristiske bygningstype bevares – helst i de rette omgivelser – er det på tide, der gøres noget ved det.

Majgård, Fole, opført ca. 1830.

Domænegårde.

I 1896 foreslog den prøjsiske finansminister Johs. von Miquel, at staten opkøbte større gårde i Nordslesvig, og samme år erhvervedes den første ejendom, Store Barsbøl i Jels sogn. Indtil 1917 oprettedes 36 statsdomæner på i alt 6500 hektar, hvoraf dog kun 14 var købt fra danskere.

Opkøbene koncentrerede sig især om grænseegnene, hvor disse gårde med tyske forpagtere og tysk folkehold skulle virke som fortyskningscentraler i de mest danske egne.

1898 satte danskerne en modaktion ind. På initiativ af H.V.Clausen dannedes en forening, som skulle skaffe penge til at bevare ejendomme på danske hænder. 1899-1910 opkøbte foreningen 49 gårde på i alt 3400 hektar, mens det i samme tidsrum lykkedes domæneforvaltningen at erhverve danske gårde på i alt 1800 hektar. »Det tyske fremstød mod den danske jord var i første omgang afvist, og tabt terræn var vundet tilbage,« skrev Hans Lund.

Efter Genforeningen blev de tyske statsgårde danske domæner, men efterhånden som forpagtningsperioderne udløb, blev de udstykket og stamparcellerne solgt til private. På den måde opstod i alt 335 nye husmandsbrug, eller ca. ti pr. domænegård.

Store Barsbøl.





Afstemningsplakat 1920. Tegnet af Joachim Skovgaard.

Kongeåen

Den 65 kilometer lange å, der udspringer i Ødis sogn, dannede i århundreder grænsen mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark. Og det var mere end et symbolsk skel. Her var toldgrænse, og der går utallige historier om smuglerier over åen. 1850 blev toldgrænsen flyttet til Ejderen, hvorved der bl.a. for



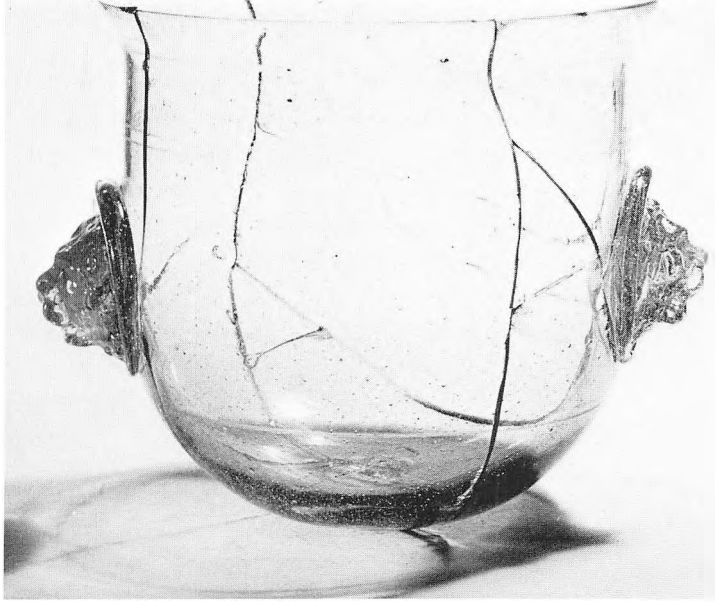

Herover: Udgravningen af Dresvold (HM). T.h. Løvebægeret fra Højvang ved Skodborg (HM).

første gang indførtes en brændevinsafgift i Sønderjylland, og senere endnu til Elben.

Efter krigen 1864 blev Kongeåen statsgrænse mellem Prøjsen (fra 1871 det tyske kejserrige) og Danmark på en strækning af 26 kilometer fra Holt øst for Skodborg til nordvest for Mejlby mejeri. Her drejede grænsen sydover til Gelsbro, uden om Ribe.

Fra den tid stammer Kongeåens symbolske betydning. Nord for talte man om »dem dernede sønden-å«, de danske sønderjyder, og for dem var den skellet til »det gamle land«. Og der var dem, der i fuld alvor mente, at luften var »helt anderledes« på den anden side!

Og efter Genforeningen var der såmænd dem – også blandt folk, der mest ivrigt havde kæmpet for danskheden –, som sagde, at »det var ligegodt bedre at kikke ind i paradiset end at være der!«

Skodborg.

Nord for byen, nær Kongeåen, ligger de fire fremtrædende Lokhøje – Lokeshøje –, der hører til en gruppe på i alt tres gravhøje på bakkeøen ud mod ådalen.

Ca. 800 meter længere mod syd fandtes i 1952 i en stormandsgrav fra romersk jernalder (o. 300) et fornemt glasbæger med løvehoveder, fremstillet i en af de romerske kolonier ved Rhinen. Det er i dag på Haderslev Museum. På Nationalmuseet opbevares en pragtfibula og fire brakteater af guld – den ene med runeindskriften »Værn for Alawin« tre gange – fra germansk jernalder (400-800), fundet ved Skodborgskov 1865.

Voldstedet Dresvold er en lav, udpløjet banke i engen øst for byen. Ved en udgravning i 1949 fandtes ca. 100 meter fra banken en velbevaret kampestenskælder fra 1300-tallet, 6,15 gange 3,15 meter med indtil 1,7 meter høje mure. Det var et bagehus, som vel på grund af brandfaren var lagt i betryggende afstand fra borgens huse, der sikkert har været af træ og med stråtag.

Skodborg kirke har en af landets ejendommeligste døbefonte med fire delvist frihugne kjortelklædte figurer, der holder hinanden i hånden og danser kædedans. Desværre er de oprindeligt romanske figurer slemt forvanskede efter ophugning i 1922. I skibet hænger et moderne krucifix af moseeg, en sort og troldeagtig figur, der smuldrer, og på stolestaderne er der relieffer fra 1949 af Hardie Fischer, det ene med Genforeningens morgenrøde og årstallet 1920.

Skodborghus.

På en lav banke midt i Kongeådalen lå borgen Skodborghus, som nævnes første gang 1368, da den belejredes af grev Gerts sønner. Åen gik tidligere nord om banken, og da grænsen mellem Slesvig og kongeriget fulgte åløbet, lå borgen i hvert fald i en periode i hertugdømmet.

Den var af beskeden størrelse, men i middelalderen en vigtig grænsefæstning. I 1500-tallet brugtes borgen ved jagter og overnatninger, når kongen var på egnen. Frederik II byttede den 1580 med Vranderupgård i Seest, og Skodborghus skiftede derefter ejer ret så ofte.

I 1684 var borgen stærkt forfalden og blev kort efter nedbrudt. Hvordan den har set ud, vides ikke. 1814 flyttedes gården op til Ribe-Kolding-vejen, hvor Skodborghus kro blev opført.

Vejen sydover blev 1862 lagt hen over voldstedet, som derved blev næsten ødelagt, og 1865 opførtes den hvide, stråtækte toldbygning af sten fra ruinerne. De sidste rester forsvandt 1927, hvorefter man rejste en mindemur.

Nordøst for toldhuset ligger tomten af den ret betydelige ladegård, og syd for åen, et par hundrede meter øst for broen, ses et stort og ret fremtrædende anlæg, anbragt på en (delvis) naturlig banke. Lå her en befæstet avlsgård på slesvigsk grund?

Der hersker i øvrigt nogen usikkerhed om, hvad navnet Skodborg betyder. Nogle mener, det har med »skåde« (skue, udkig) eller »skat« (afgift) at gøre, andre, at det kommer af »skod« (fremspring) eller »skold«, en lokal betegnelse for de bævreasp, som skal have vokset på stedet.

Men hvorfor ikke ligeud: »skot« – væg eller spærring: borgen, der spærrer dalen?

Knagemøllen.

Knagemøllen var oprindelig en benmølle – »knag« kommer af »knoger« (knogler) –, men blev i 1830'erne omdannet til kornmølle.

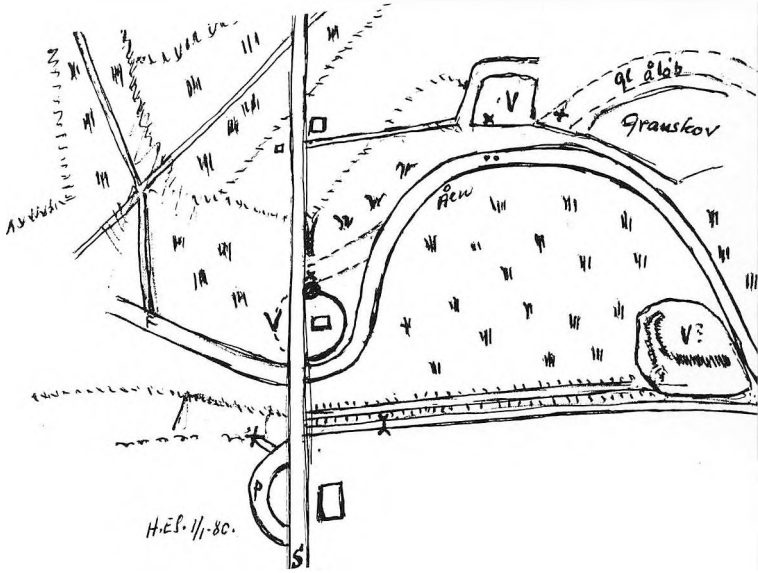

Den smukke bindingsværksbygning, som ligger lige ned til åen ved et vadested og en smal bro, blev i 1960'erne gennemgribende restaureret med hjælp fra Nationalmuseet.

Ved det tidligere gendarmhus nord for åen findes endnu i haven et skydeskjul fra 1. verdenskrig, hvorfra danske vagtposter kunne holde øje med, hvad der

Øverst: Plan over Skodborghus voldsted med nærmeste omgivelser. Til højre ses banken syd for åen. Nederst: Knagemøllen.





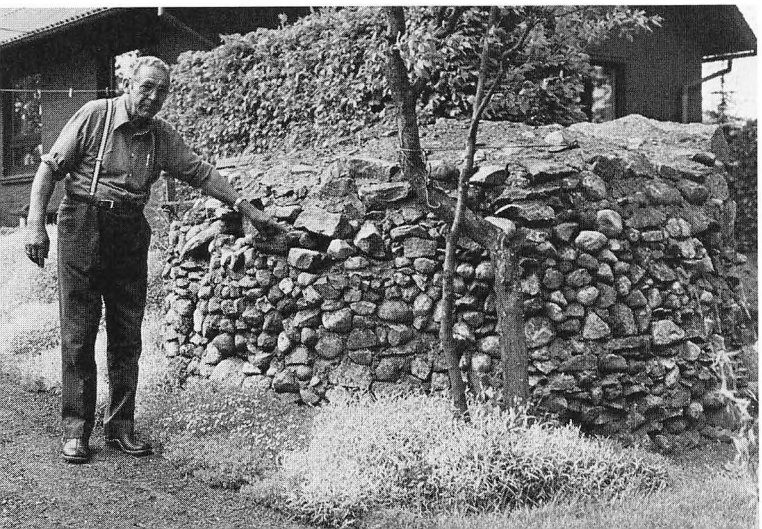

Herover: Toftlundgård. T.v. Skydeskjul i gendarmhusets have nord for Knagemøllen.

skete på den anden side grænsen, og foran huset står en del skulpturer af Søren Welling, som har boet her.

Skrave.

Skrave sogn består af landsbyerne Københoved og Langetved. Om den førstnævnte skriver G. Horstmann, præst 1908-13, at den »alt taget i betragtning, i social, kulturel, moralsk og religiøs henseende må regnes blandt de ypperste af alle landsbyer på jorden.« Særligt priser han folks ædruelighed og hjælp-

somhed, de spiller ikke kort, og om aftenen mødes man til fælles kaffebord, sang og åndelig samtale.

Derimod er han bemærkelsesværdig tavs om Langetved. Mon man deraf kan udlede, at beboerne her har været knapt så eksemplariske?

Øst for Langetved ligger Toftlundgård, en af Sønderjyllands smukkeste gårde, hvis nyrestaurerede stuehus er fra 1772 og 1820'erne. De brede kviste er sat op o. 1920. Gården har bl.a. tilhørt slægterne Thaysen og Kloppenborg-Skrumsager.

Ikke langt herfra opførtes 1892 det første danske forsamlingshus i Sønderjylland. 1914 var der 52. Det brændte 1940, og et nyt blev opført i Langetved. Skodborg og Københoved, som oprindelig var med i det, havde da forlængst fået deres egne.

»Den lille kirke, grå af ælde, hæver sit stumpe tårn på en ensom højde mellem de to landsbyer«, skriver Horstmann. I korgavlen sidder velhugne romanske billedkvadre, Kristus med korsglorie og en munkehelgen med tonsur, og på alteret er anbragt et barokkrucifix med sidefigurer.

Kloppenborg og Skrumsager.

1826 overtog Hans Diderik Kloppenborg (1802-1882) Bejstrupgård i Københoved. Han var en driftig og dygtig mand, som i udpræget grad nød egnens tillid. Før 1864 var han medlem af amtsrådet og derefter af kredsdagen. Ved en middag hos landråden i Hadersley blev han siddende, da der udbragtes en skål for den prøjsiske konge. »Jeg kender ham ikke«, sagde den gamle mand.

Derimod kendte han den danske konge. Og når han var i København, forsømte han ikke at besøge Frederik VII (død 1863). Da han en gang kom uden for audienstid, blev han afvist af en adjudant, men Kloppenborg var vant til at få sin vilje og blev højrø-



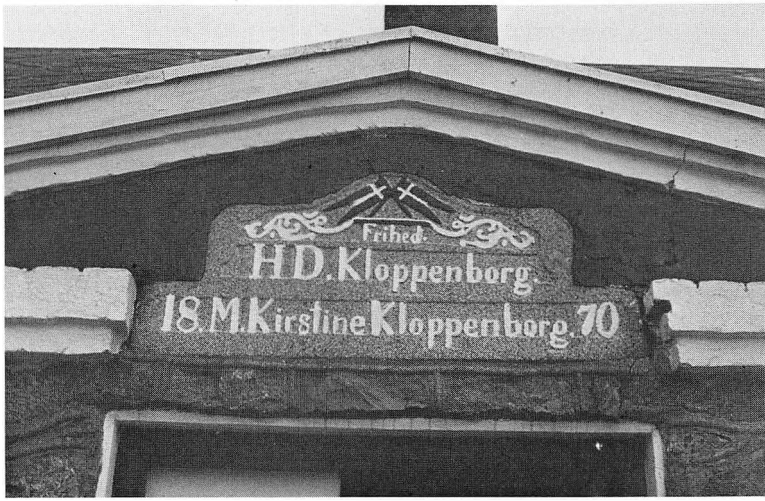

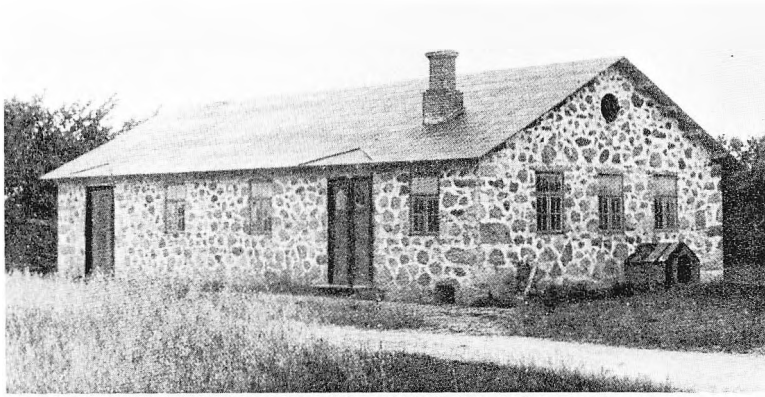

Øverst: Bejstrupgård. Midten: Indskrift på »Frihed«. Nederst: Skrave forsamlingshus.




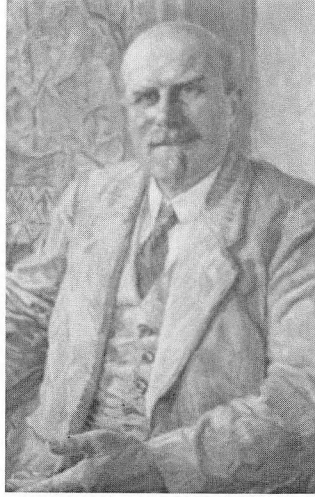

Fra venstre: H.D. Kloppenborg (fra »Rødding Højskoles historie«), J.N.H. Skrumsager og Ane Marie Skrumsager (fra »Ane Marie Skrumsager«) og H.D. Kloppenborg-Skrumsager, maleri af Franciska Clausen (kopi efter Agnes Smidt) på Folkehjem.

stet. Det hørte kongen, som åbnede døren og bød sin »gode ven« indenfor. »Det ville jeg også,« sagde Kloppenborg, »men jeg kunne ikke for din knejt!« – Omgangstone mellem storbønder.

For at have et sted at søge hen, hvis der blev for hedt i Tyskland, lod han 1870 det lille kampestenshus »Frihed« bygge lige nord for Kongeåen. Over døren satte han en sten med to korslagte Dannebrog.

1861 fik han den 21-årige Jørgen Nielsen Hansen Skrumsager fra Vardeegnen som forkarl. Han forelskede sig i datteren Ane Marie, men da Kloppenborg var imod giftermålet, bortførte han 1865 pigen, og de blev hemmeligt viet i Arrild. Kort forinden havde han købt Bennetgård – nabo til svigerforældrene.

Skrumsager blev hurtigt en betydelig kraft i det danske arbejde. 1872 var han medstifter af Frøs Herreds Sparekasse, hvor han var formand i 30 og forretningsfører i 46 år. To år senere meldte han sig som den første sønderjyde ud af den prøjsiske statskirke og gav derved stødet til oprettelse af Frimenigheden i Rødding. 1882 efterfulgte han svigerfaderen som medlem af kredsdagen, og 1888 deltog han i stiftelsen af Vælgerforeningen, hvor han var formand 1907-18. Samtidig var han i bestyrelsen for Sprogforeningen, som han havde været med til at stifte 1880, og virksom inden for kirkeligt arbejde.

På et møde i Rødding 1894 foreslog han en jernbaneforbindelse fra banen Kolding-Esbjerg ned gennem Sønderjylland via Rødding, Gram og Toftlund til Bylderup-Bov. Ideen støttedes af danske kredse i midtlandet, mens de samme kredse med Skrumsager i spidsen gik imod planerne om et net af amtsbaner, som skulle forbinde Haderslev med amtets nordlige og vestlige egne, fordi man anså dem for et led i fortyskningsbestræbelserne.

Politisk lå han på linje med H.P. Hanssen til efteråret 1918, da han brød med ham og sluttede sig til Flensborgfolkene.

Skrumsager døde 1921 på sin gård, som i 1938 blev omdannet til hvilehjem. Over døren står: »Tro din Gud – tjen dit folk – giv sandheden æren.«

Kloppenborg-Skrumsager.

Hans Diderik Kloppenborg-Skrumsager (1868-1930) var søn af J.N.H. Skrumsager og arvede 1882 Bejstrupgård efter sin bedstefar, som han var opkaldt efter. Han fik hurtigt en række tillidshverv, og 1908 valgtes han til den prøjsiske landdag.

Oprindelig var han enig med H.P. Hanssen i spørgsmålet om grænsedragningen, men sluttede sig ligesom faderen til Flensborgbevægelsen og blev en af dens betydeligste og mest benyttede talsmænd.

Efter Genforeningen var han medlem af Landstinget til sin død.

Han var »en stout bondeskikkelse, en af førerne for danskheden, også en mand af barnlig fromhed,« skrev biskop Valdemar Ammundsen.

Min mors fætter, Anders Skak, der boede i »Frihed«, havde gennem mange år tjent på Bejstrupgård. Han fortalte gerne om sin gamle husbond, hvis personlighed havde gjort et uudsletteligt indtryk på ham.

Foldingbro.

I en kongelig skrivelse fra 1521 står, at »Hans Majestæts undersåtter i Malt herred herefter til evig tid må og skulle være fri for al tynge og udgift, som de hidtil havde gjort og givet til Foldingbros opretholdelse og den at bygge og ved magt at holde.«

Det er den tidligste efterretning om en bro på dette sted, hvor et af hærvejens spor og vejen fra Kolding forenedes nord for åen. At broen ikke var ny, viser brevet klart.

Kongeåen ved Foldingbro.





Jonas Petersens epitafium i Lintrup kirke.

Den første toldforordning vedrørende Kongeåen er fra 1475. Bromanden skulle tælle dyrene, men betalingen blev erlagt i Ribe. Prisen var to skilling pr. dyr, men denne takst ti-dobledes i 1542, og det satte gang i smugleriet, selv om det blev betragtet som tyveri og straffedes derefter, dvs. med hængning.

For at sætte en stopper for den farlige, men lønsomme trafik blev det 1570 beordret, at man skulle fortolde ved Skodborghus og derefter fremvise toldseddel ved Foldingbro, således, »at ingen øksne, heste eller kvæg ufortoldet uddrives.« Men se, om det hjalp! Smuglerierne fortsatte stort set uanfægtet gennem de følgende århundreder.

Også efter 1864 blev der smuglet, men nu drejede det sig i første række om lidt kaffe, brændevin og tobak og andre småting – og det var nok mere for sportens end for egentlig vindings skyld, akkurat som vi kender det i dag. Og straffen var derefter: konfiskation af godset og en rigsdaler i mulkt.

Både nord og syd for åen var der kroer – og det er der stadig. Her var livlig færdsel, alle skulle standse ved grænsen, og der var tid til handel og en »bette gewesen«, som det hedder i grænseegnenes charmerende sprogforbistring. Kroerne havde købmandshandel og her holdtes marked.

Den nuværende Foldingbro kro, syd for åen – den slesvigske eller »tyske« kro –, der ligger over for det tidligere toldhus, er fra 1871. Nord for broen ligger Kongeåkroen – den »danske« kro.

Lintrup.

Byens og kirkens vartegn er det grofthuggede, tidligtmiddelalderlige granithoved med tunge træk, overskæg og udstående øjne, som er indmuret højt i tårnets vestgavl. En herremand eller Vorherre selv?

På to epitafier mindes provsten Chr. Wellejus, hans kone og deres to sønner, hvoraf den ene døde som 8-årig og den anden 23 år gammel efter at have været præst i tre et halvt år:

> Hvil her nu hjerte søn, som var os kær og lydig
> og indtil enden i dit ganske forhold dydig.
> Du var i vores hus så from og føjelig,
> du er i himmelhus nu præst evindelig.
> Ak, vi vel havde tænkt, du efter os skuld levet
> vort hus til trøst, men ak, vi efter dig er blevet.
> Lev da nu hos din Gud, du dør ej af vort sind,
> før Gud tar os til sig til dig i Himlen ind.

– »Sønnetabet« i barokforsiring!

På en anden tavle, ophængt i en krog ved orglet, ses forpagteren på Tornumgård, Jonas Petersen, og hans hustru, en stramtandet dame, der døde 1713. Jonas Petersens egen dødsdag og alder er ikke anført. Traditionen vil vide, at han få år senere blev myrdet af sin anden, langt yngre hustru og hendes elsker i kælderen under gårdens stuehus.

»De skjulte så liget til om aftenen, og i midnatstimen puttede de det i en sæk og slæbte det ned til åen, som løber syd for gården; her kastede de det ud i et stort hul,« som stadig hedder Jonashøl, beretter A.J. Marcussen.

En pottemager, som var sent ude, observerede noget mistænkeligt, og da han fortalte om det næste dag, blev der draget vod i åen, hvor man fandt liget. Imidlertid havde de to skyldige set deres snit til at forsvinde, og man så dem aldrig mere.

I Tornumgårds kælder påvistes endnu i århundredets begyndelse nogle »blodstriber« på væggen, hvor

mordet havde fundet sted. De blev stædigt ved med at komme frem, ligegyldigt hvor tit de blev kalket over! Undersøgelser viste, at de skyldtes løbesod.

Fra 1814 til 1906 skiftede gården i øvrigt ejer hele 16 gange. Men denne lidt traurige rekord overgås dog af en anden af sognets store gårde, Skærbækmølle, som mellem 1877 og 1919 – i kun 42 år – var i handelen ikke mindre end 15 gange. Den enkelte ejer havde den således knap tre år i gennemsnit. Det skulle iflg. P.Kr.Iversen være rekord i ejerskifte i Nordslesvig.

Det første andelsmejeri.

Mejlby andelsmejeri blev stiftet ved et møde i februar 1884 kun halvandet år efter, at verdens første andelsmejeri var oprettet i Hjedding ved Ølgod. Det blev Sønderjyllands første andelsmejeri, og den 24. juni samme år indvejedes for første gang mælken fra de 33 andelshaveres 274 køer. Mejeristen var Jacob Stilling Andersen, pioneren fra Hjedding, der vistnok fik ideen til et mejeri på andelsbasis.

Mejeriet i Mejlby blev hurtigt efterlignet andre steder. 1964 blev det nedlagt efter fusion med Haderslev Vesteramts Mejeriselskab.

Ved Mejlby Kunsthus mellem mejeriet og landsbyen har maleren Søren Welling indrettet et privat museum med en meget spændende og righoldig samling af hverdagsting, maskiner og redskaber m.v., som belyser netop den periode, hvor mejeriet var i drift, og hvor dansk landbrug omstilledes fra det meget primitive til det fuldt mekaniserede brug, vi kender i dag.

Farrisskoven.

I oldtid og middelalder dækkedes den nordlige del af Sønderjylland af en sammenhængende skov, Farrisskoven, ca. 55 km lang og o. 10 km bred. Man kan endnu danne sig et billede af dens udstrækning ved at indtegne kirkerne langs den gamle skovrand. De ligger relativt tæt, mens der er lang vej tværs over.

Eg, bøg og fyr dominerede. Ved gravninger i moser og kær findes velbevarede stammer. En del af egnens skove, fra Stenderup via Fovslet, Bastrup, Jels, Skodborg og Rødding til Københoved skov – må være stumper af Farrisskoven, og de ca. 200 år gamle skovfyr i Gram slotspark – vel landets ældste – skal være groet af frø derfra.

Mange stednavne på egnen minder om skoven ved at indeholde trænavne, som Egehoved eller Ellevang, eller gennem endelser som »-ved« (træ), »-holt« (bevoksning), »-skov« eller »-krat«, også på steder, hvor der i dag ikke findes træer i særlig mængde. Nogle navne minder om vildtet, hvor specielt ulvene, der først blev udryddet henimod 1800, har sat sig spor: Ulveløkke, Ulvskær osv., mens andre igen fortæller om menneskers udnyttelse af skoven, f.eks. til græsning: Kogangen, Hestehave m.fl. Endelig er der navne, som fortæller om indhug i skoven: »-rød« (rydning), »-torp« (-strup, -trup, -rup, lig udflytterby) eller »-bøl« (bol, bebyggelse), f.eks. Rødding, Brændstrup og Stursbøl.

Skoven blev tidligere anset for på det nærmeste at have været ufarbar, og bl.a. dette har dannet baggrund for teorier om, at hærvejens hovedspor lå så langt vestover som ved Foldingbro eller Plovstrup. Men navnet Farris kommer af »fare« (rejse) og »-ris« (skov). Farris må derfor betyde noget hen i retning af »skoven, man kan (må/skal) rejse igennem«. Det tyder på, at den ikke har været uigennemtrængelig, i hvert fald ikke overalt.

Farrisskovens formodede udstrækning.

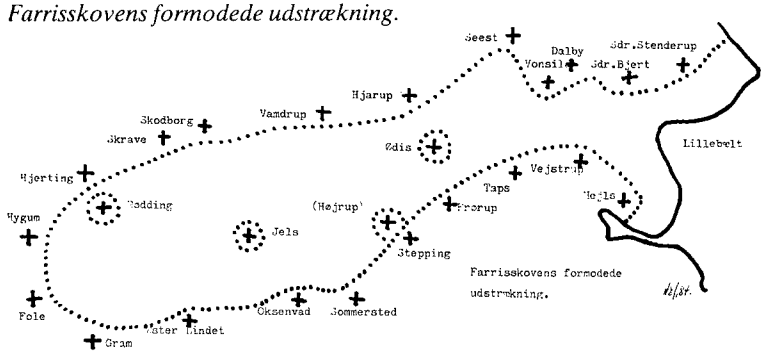



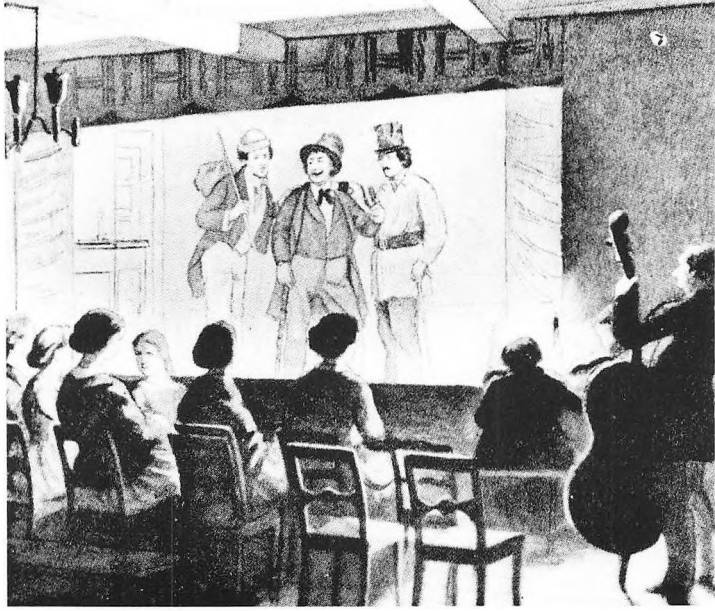

Herover: Gade i Rødding. T.h. Teaterforestilling i Rødding 1863. Tegning af H.C.C. Ley i Teatermuseet. T.v. Rødding kommunevåben.

Rødding

Kirken har to fine sengotiske figurer – muligvis af selveste Claus Berg –, en madonna med dristigt svungne foldekast i dragten og en dejligt levende unge på armen samt en uidentificeret apostel, der ser bekymret op fra bogen, som blev han distraheret i sin fromme hengivelse af verdens larm. Altertavlen er et sukkersødt glansbillede, malet af en sikkert velmenende kone i 1902 efter Carl Bloch. Selv i original kan han være ret uspiselig, men i eftergørelse er det direkte ubærligt. Hans drevne håndelag mangler, og kun sentimentalitetens sirup er tilbage.

En tysk officer er på kirkegården begravet under en stålhjelm af granit, og lidt derfra giver et hjemmegjort vers i al sin ubehjælpsomhed udtryk for bundløs sorg:

Til Gud gik ind en elsket datter,
kun gensyn hist vort tab erstatter.

På den ny kirkegård vest for kirken er stenene »strøet« over en græsplæne uden pral eller pynt. Enkelt og smukt, værdigt og definitivt som Gudsageren i Christiansfeld.

Chr. Flor.

Efter en kort periode som præst på Sjælland blev Flor (1792-1875) professor i dansk ved Kiels universitet 1826. Sammen med kollegaen, juristen Chr. Paulsen (1798-1854), der var født i Flensborg, satte han gang i den danske bevægelse i Sønderjylland i 1830'erne og 1840'erne, især på det sproglige og kulturelle område. Han ydede således både moralsk og praktisk støtte til Nis Lorenzens og P. Hiort Lorenzens virke i Stænderforsamlingen i Slesvig, ved oprettelse af bladene »Dannevirke« i Haderslev og »Ugeblad for Aabenraa«, ligesom han skrev Laurids Skaus store taler og grundlagde Rødding Højskole.

På grund af en klar og konsekvent folkelig og demokratisk holdning – bl.a. virkede han for oprettelse af en folkehær – kom han i 1850'erne i modsætning til de mere og mere reaktionære regeringer og gled politisk i baggrunden. 1864 hjalp han Ludvig Schrøder med at oprette Askov Højskole. Hans »Håndbog i den Danske Literatur« blev en meget benyttet lærebog, ikke mindst i Sønderjylland.

Den første folkehøjskole.

Igennem 1830'erne havde Grundtvig gentagne gange ivret for oprettelse af folkehøjskoler, og i begyndelsen af 40'erne tog Chr. Flor tanken op. Tysk sprog vandt stadigt stigende indpas også i det næsten rent danske Nordslesvig, og en dansk højskole i Sønderjylland ville være med til at dæmme op imod denne udvikling, mente han. Den skulle være et »åndeligt Dannevirke«.

Grundtvigs store tale på Skamlingsbanken den 4. juli 1844 gav stødet til realiseringen af disse planer. Det skulle være en »dansk højskole, hvor Nordens ånd, på modersmålet og med det, hersker uindskrænket,« sagde han. Den skulle give ungdommen »kæmpekræfter ej blot til at sprænge rustne brynjer, men frem for alt til at føre åndens kæmpesværd.«

Flor påtog sig opgaven. Gennem en nationalliberal forening i København skaffedes 12.000 rigsdaler, som han brugte til købet af en gård i Rødding, og allerede 7. november 1844 – kun fire måneder senere – modtoges de første 20 elever på Danmarks og dermed Verdens første folkehøjskole. Eleverne skulle tjene til ophold og undervisning ved at arbejde på gården. Undervisningen fandt sted i stuehuset (senere kaldet Flors hus), hvor også forstanderen, den unge teolog Johan Wegener, boede.

I sin åbningstale formulerede han skolens program gennem et citat fra Ingemanns digt om »Valdemar den Store og hans mænd«:

> Stig op af graven, du slægt, som døde!
> Forkynd dit fald og afmal din brøde!
> Advar os for udslettelsens dom
> og vis os, hvorfra din frelse kom!
> (...) Lys atter for os fra natlig tid,
> I åndekæmper i Herrens strid!
> (...) til dansk, til stor og til herlig id.
> til Danmarks frelse i nødens tid!

Men Wegener forløftede sig. Opgaven voksede ham over hovedet, og hans forstandertid varede kun et halvt år, hvorefter Flor selv overtog posten. Det



N.F.S. Grundtvig. Fra »Rødding Højskoles historie«.

første år havde eleverne været indkvarteret på egnens gårde, men det virkede uheldigt, og derfor opførtes i 1845 en elevfløj – højskolens senere hovedbygning, som i 1920 blev forhøjet til to etager.

Flor afløstes 1846 af Fr. Helweg, der ved krigsudbruddet 1848 indkaldtes som feltpræst, og fra 1850 var den senere Venstre-leder Sophus Høgsbro (1822-1902) forstander. Han blev imidlertid i stadigt stigende grad involveret i det politiske arbejde (folketingsmand 1858-1901) og afløstes derfor 1862 af Ludvig Schrøder, som opførte laden og vinkelbygningen, i dag bl.a. gymnastiksal og musiklokale, de sidste stråtækte bygninger på skolen. Efter nederlaget 1864 forlod han Sønderjylland og oprettede Askov Høj-



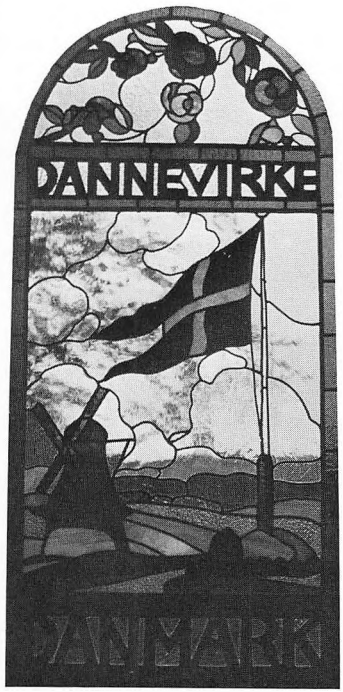

skole, lige nord for Kongeåen, hvor han var forstander til 1906.

Rødding Højskole fortsatte dog i endnu 21 år – til 1885 – med Cornelius Appel (1821-1901) som forstander. Han måtte bortset fra en enkelt vinter kun have kvindelige elever, da de regnedes for mindre farlige for tyskheden end mændene!

Efter 1885 administreredes højskolegården af frimenigheden indtil Genforeningen, da skolen igen åbnede med C. Appels sønnesøn Erik Appel (søn af Askov højskoles forstander, minister Jacob Appel) som forstander. Derefter lededes den af historikeren Hans Lund og den senere kirkeminister Arne Fog Petersen. I sidstnævntes tid blev skolen væsentlig udbygget og moderniseret, så den også bygningsmæssigt kunne være på højde med tiden. Den nuværende forstander er Erik Overgaard.

»Eleverne kommer fra alle samfundslag. Fra fjern og nær. Fra Vestjyllands spredtliggende gårde, fra byernes parcelhuskvarterer og Københavns højhuse.

T.v. Rødding højskole. T.h. Glasmaleri i frimenighedskirken. Herunder: C. Flor, malet af Constantin Hansen, ca. 1861. Frederiksborg.



Og næsten alle i samme slags cowboybukser uanset køn og alder,« skriver Thomas Rørdam.

Ved indkørslen står en genforeningssten:

> Frem af vinter vælder vår,
> lægedom for dybe sår,
> som har smertet længe.
> Sorgomsuste Kongeå,
> atter skal din vove gå
> glad igennem enge.

Frimenigheden.

Da det i 1874 blev forbudt danske (kongerigske) præster at forrette kirkelige handlinger i Sønderjylland, oprettedes den første danske frimenighed på Røddingegnen med højskoleforstander Cornelius Appel som præst, og en fløj i højskolegården indrettedes som kirkesal. Også i Københoved blev der holdt gudstjenester, i Bejstrupgårds storstue.

På grund af sygdom måtte Appel i 1889 opgive præstegerningen, hvorefter han flyttede til Dalum på Fyn. Her havde en vennekreds skænket ham et hus, som han kaldte »Folkely«. Han efterfulgtes af den meget afholdte Nis Lycke.

Frimenighedskirken, der synes mere indviet til Danmark end til Vorherre, er opført 1909. Et maleri af Joachim Skovgaard indeholder et klart politisk budskab. Til venstre står de sejrsikre brødre Moses og Aron, som fører deres folk ud af trældommen – to ærværdige gubber med lange hvide skæg, som højskoleforstanderne Høgsbro og Appel! –, mens den rædselslagne Farao, der synker i dødens gab, har ansigtstræk, der minder om kejser Wilhelms. Billedet er fra 1915 – i verdenskrigens blodige år.

Mellem højskolen og kirken står et monument for Cornelius Appel, udført 1905 af Hansen-Jacobsen. Stenen er tilsyneladende indskriftsløs, men bagpå, gemt i budskadset, står, at han »tjente Gud og sit land«. Det var nok klogt i hine dage ikke at lade det stå alt for frit fremme!



Faraos undergang. Maleri af Joachim Skovgaard, 1915.



N. Hansen-Jacobsen: Cornelius Appel, 1905.

Sophus Høgsbro, 1858. (HSS).



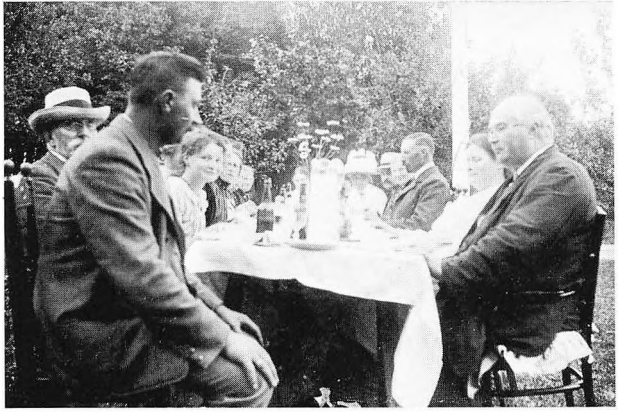

Jacob Knudsen t.h. ved privat selskab 1914 (M).

Jacob Knudsen.

På monumentet for digteren Jacob Knudsen (1858-1917) i højskolens have står denne præcise karakteristik (af Ole Wivel):

> Sådan husker vi dig
> hård mod andre
> krævende fordi det vældige liv
> havde lagt sine læber mod dine
> og indviet dig til opretholder
> af gudskabt mening
> storslået fortættet af væsen
> skønt angrebet indefra
> først i døden fandt du
> uforsonlige den fred
> som Herren ikke undte
> sin nidkære tjener.

Han var født på Rødding Højskole, hvor hans far var lærer. Efter teologisk eksamen blev han selv lærer på Askov og senere præst og højskoleforstander i Mellerup. Fra 1897 levede han som forfatter og foredragsholder.

Blandt hans kendteste værker er romanerne »Den gamle præst« (1899), »Sind« (1903), »Lærer Urup« (1909) og »Rodfæstet« (1911). Den sidste titel giver et nøgleord til hans forfatterskab. Han kæmpede desperat for det solide og gedigne og var en lidenskabelig modstander af alt (herunder arbejderbevægelse, fagforeninger og »krævementalitet«), som efter hans mening virkede opløsende på kristen moral og folkelig kultur. Det drev ham dertil at acceptere, endog anbefale vold (selv drab) i det »gode«s tjeneste.

Måske ikke helt inkonsekvent, at mindestenen i dag anvendes som støtte for et badmintonnet!

Men mægtigere morgensang end hans har vi ikke på dansk:

> Se, nu stiger solen af havets skød,
> luft og bølge blusser i brand, i glød.
> Hvilken salig jubel, skønt alt er tyst,
> medens lyset lander på verdens kyst!

Nybyggerforeningen.

Da mange unge dansksindede sønderjyder var udvandret efter 1864, bl.a. for at undgå tysk militærtjeneste, opstod der o. 1890 et vacuum. På mange gårde sad ældre ejere, som gerne ville afløses, mens der manglede unge til at overtage ejendommene.

Særlig galt så det ud i den nordvestlige del af Haderslev amt, og 1891 stiftede amtsdommeren i Rødding en »Ansiedlungsverein« – Nybyggerforeningen for det vestlige Slesvig. I en pressemeddelelse lovede han »unge tyske landmænd en heldig lejlighed til med ringere midler end andetsteds i Tyskland at skaffe sig grundejendom.«

I løbet af de ti år, foreningen eksisterede, lykkedes det at erhverve 51 gårde og 40 mindre brug og at trække o. 200 tyske familier til egnen. Mange kom i vanskeligheder, dels fordi de havde købt for dyrt og manglede kapital, dels fordi de ikke havde erfaring med landbrug på de sandede hedejorde. En del klarede sig dog igennem og blev sammen med embedsmænd og andre tilflyttere grundstammen i den – ganske vist svage – tyskhed, som stadig findes på egnen.

Hjerting.

Kirken er et lille kullet middelalderkapel, der ligger, hvor vejene mødtes. Altertavlen, der oprindelig var lavet til den langt større kirke i Hygum, kom hertil i 1840'erne. Det er et renæssancearbejde fra før 1620 med de oprindelige – og ganske veludførte – malerier bevaret. Man ser tydelig, at de er fra en frodig og livslysten tid, et åndepust mellem gotikkens lidelse og barokkens selvbevidste bodfærdighed.

Alterstagerne er skænket til kirken 1705 af Jacob Pedersen, »borger og bager udi Kiøbenhavn«. Han stammede vistnok fra egnen, og stagerne, der på fodstykkerne er prydet med kringler og morgenbrød, har tilhørt Københavns Bagerlav. Et tilsvarende sæt står i Lintrup kirke, også skænket af den åbenbart velhavende bagermester.

Nær Hjerting er der fundet en bronzealderurne med billedet af en mand med oprakte arme i bedestilling og rejst penis over en solring, sandsynligvis fra en frugtbarhedskult. En lignende figur, dog uden penis, ses på en urne fra Pughøj sydvest for Toftlund.

Hygum.

Kirken er opført af meget velhugne granitkvadre, og apsis er prydet med fire halvsøjler, der bærer hvidkalkede buer. Ved den nu tilmurede sydportal findes fem næsten ens stiliserede granitansigter, hvoraf det ene er halvvejs skjult. De stammer fra kirkens opførelsestid.

I våbenhuset står en middelalderlig jernbunden kiste, og på døren findes et stort og meget kompliceret låsetøj fra 1600-tallet.

Pulpiturmalerierne fra 1712 foregriber på håndfast måde pietismens blodteologi. På et af dem knæler en





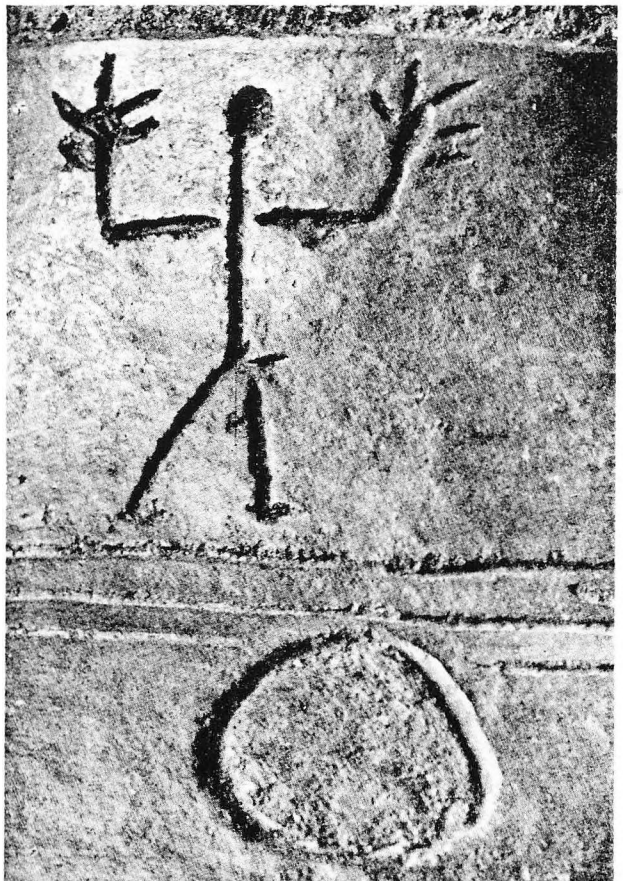

Øverst: Lysestager i Hjerting (t.v.) og Lintrup kirker. T.h. Dekoration på urne fra Hjerting. Foto: Lennart Larsen (NM). Herunder: Dekoration på urne fra Pughøj. Tegning af C.M. Lund (HM).



Pulpiturmaleri, Hygum kirke.

mørk kvinde foran et krucifix, fra hvis sidesår blodet står i en stiv stråle ned i en kalk på alterbordet. En lys kvinde er i gang med at tømme et formodentlig netop bredfyldt mål. Og ovenover svæver helligåndens hvide due mellem skyerne, hvorfra den nedkaster velsignelsens stråleglans over den drikkende. Det er skåret ud i krydsfiner, at bøn og bodfærdighed fører til frelsen i Kristi blod. Tydeligere kan det næppe siges, så selv ignoranter og analfabeter forstår det!

Altertavlen er et lidt fladt og sødladent skilderi fra 1841 af guldaldermaleren J.L. Lund.

På kirkegården er der rejst monumenter for 504 mennesker fra sognet, der døde under krig og pest i

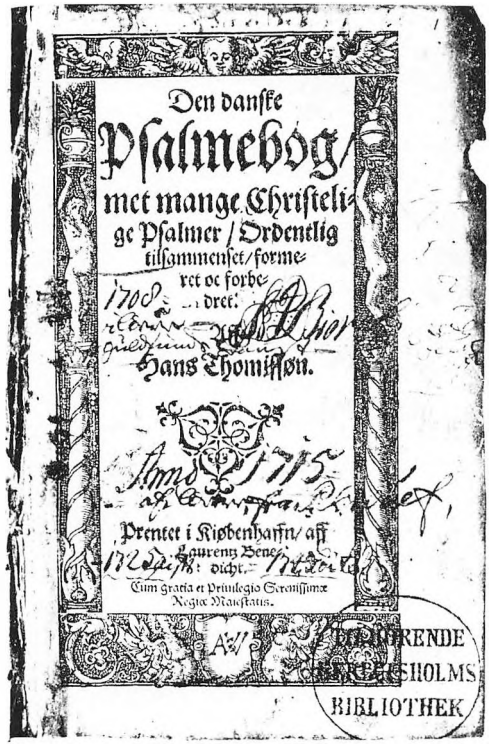

Hans Thomesens Salmebog. Fra Fabricius: »Danmarks kirkes historie«.

1659, og for 44 faldne i 1. verdenskrig. Ved parkeringspladsen står en sten for lokalhistorikeren Thøste Thøstesen (1875-1939), som også rejste et genforeningsmonument med en falsk runesten i Fæsted.

Skråt over for kirken ligger Hygum Hjemstavnsgård, hvis udmærkede samlinger gør den berettiget til prædikatet Sønderjyllands landbrugsmuseum.

Hans Thomesen.

Hans Thomesen (1532-1573) fødtes i Hygum, hvor hans far, Thomas Knudsen, var den første evangeliske sognepræst. Efter studier i København kom Thomesen til Wittenberg, hvor han tog magistergraden i 1556. Hans Tausen, der var blevet biskop i Ribe, udnævnte ham til rektor for latinskolen, og 1561 blev han sognepræst ved Frue Kirke i København.

I Ribe var han begyndt at digte salmer, og i 1569 udgav han »Den danske Salmebog« – populært kaldet Hans Thomesens salmebog –, den første egentlige danske salmebog, der indeholdt 150 salmer, som

han for størstedelen selv havde skrevet eller oversat. I den nuværende salmebog findes to af hans egne og elleve af oversættelserne. De viser ham som en lidt stiv versemager, men en klar forkynder af Luthers lære:

Men kirken den er dog kun én,
ét navn i alle munde,
til grundvold Gud har lagt en sten,
som rokkes ingenlunde;
det samme altid i en sum
er Kristi evangelium,
som os mon saliggøre.

Præsten i Hygum.

Pastor Hans Ebbesen, der stammer fra Harreby, fortæller:

Min far overtog gården i 1886, da bedstefar døde. Efter dødsfaldet måtte far op for at melde det til den tyske præst i Hygum. Han hed Bragh.

»Hvad er det, De har lavet?« spurgte Pastor Bragh opbragt min far. »De har jo ladet Dem vie i Obbekær og ikke her i Hygum. På den måde er jeg jo gået glip af mit gebyr!«

Far mente jo nok, at det var noget, han og hans brud selv måtte afgøre.

Men nu drejede det sig altså om Bedstefars begravelse. Hvad var så gebyret for den?

Ja, egentlig kostede det tyve mark, sagde pastor Bragh, »men da jeg jo ved, at De sidder lidt smått i det, så skal De slippe med tolv mark.«

Nu havde Far ikke tolv mark på sig i aftalte penge, så han måtte betale med en tyve mark-seddel. Han spurgte derfor præsten, om han ville være så venlig at give degnen de sidste otte mark, så havde han også gjort op med ham.

Nogen tid efter traf Far degn Bøttger og spurgte, om han havde fået sine penge.

Nej, han havde ikke fået noget.

Far henvendte sig derefter til Pastor Bragh og mindede ham om de otte mark, som han skulle give degnen.

Men nu svarede præsten kort: »Otte mark er vel ikke for meget for vielsen!«



Jels Mølle. Linoleumssnit af A. E. Relsted.

Jels

Byen ligger i et naturmæssigt smørhul, mellem store skove ved sydenden af den lange tunneldal med søerne Nedersø, Midtsø og Oversø.

Byens vartegn er den velbevarede mølle fra 1859. Kirken er fra samme tid, rejst på den tidligere kirkes plads og med anvendelse af de gamle kvadre i ydermurenes nederste skifter. På korets nordmur ses en udhugget fod, og et sagn fortæller, at Fanden en gang søgte at sparke kirken om. I tårnet er indsat en meget velhugget løvefigur fra o. 1200. Mens orme og slanger er det ondes symbol, er løver tegn på godhed og viljen til at bekæmpe djævelen og alt hans værk. Det er derfor, der er løver i både det danske og det sønderjyske våben!

I parken ved Nedersø står Jelspigen, udført 1953 af F. Thams. Lidt længere mod nord ligger friluftsscenen, hvor lokale amatører hver sommer opfører vikingespil.

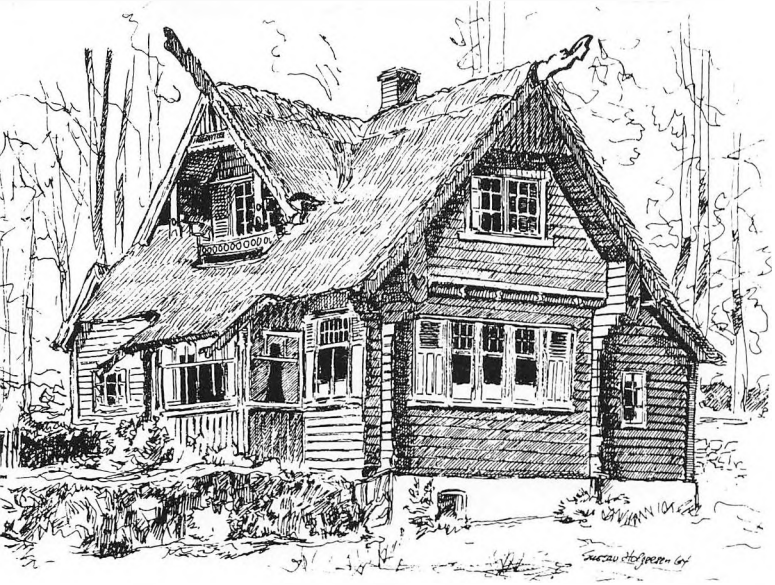

Skovhuset, Jels, opført 1913 af en jagtinteresseret tysker, senere skovløberbolig. Tegning af Gustav Holgersen, 1964.

Jels Voldsted.

I Kong Valdemars Jordebog fra 1231 nævnes »Jarlsæ«, hvilket er baggrunden for myten om et jarlesæde fra vikingetiden. Både det og mindestenens »kongsgård« er dog fri fantasi.

Hvad navnet betyder er ikke helt klart, men det behøver ikke at have noget med »jarl« at gøre. Der kan lige så godt være tale om et »hjald«, indhegning, beskyttet område som i Hjallese på Fyn (i middelalderen: Hjelløse – lydligheden med Jels er påfaldende). Den beskyttede plads?

Voldstedet består af en næsten 300 meter lang vold, der hegner et 160 meter langt og 100 meter bredt område på vestbredden af Midtsø. I nord er volden ca. to meter høj og 15-20 meter bred med en voldgrav af lignende dimensioner. I vest og syd er den både smallere og lavere, og voldgraven mangler, fordi engen uden for volden tidligere var en søarm.

Anlægget har en ikke ringe lighed med Brovold på Als – en handelsplads fra sidste halvdel af 1100-tallet. En pælekonstruktion i søen kan være rester af en anløbsbro eller »toldbod«. Munkesten i jorden tyder på permanent bebyggelse af ret solid karakter, måske et egentligt forsvarstårn, men i hvert fald ikke ældre end 1170. Fund af keramik og glimmersten støtter teorien om en handelsplads, men kun egentlige udgravninger kan afgøre det med sikkerhed.

For teorien taler også, at søerne via Jels og Gram å'er har haft en sejlbar forbindelse til Ribe – den gang et internationalt handelscentrum.

Kort efter Genforeningen blev voldstedet købt af kredse med tilknytning til Indre Mission og omdannet til kristeligt og nationalt mødested.

Syd for restaurationen står en stenkiste fra en oldtidsgrav syd for Jels samt en række mindesten med henvisninger til bibelcitater. Men man må selv slå op, hvis man vil vide, hvad der står. Også en måde at aktivere folk. Ved at pirre nysgerrigheden ansporer man til selvstudium. Et godt gammelt pædagogisk trick!

Missionær og millionær.

Alderdomshjemmet i Jels hedder Dixensminde. Det er en testamentarisk gave fra missionæren Jens Dixen (1858-1931), som også havde sans for timelig mammon og liggendefæ.

Jels Voldsted. Forenklet efter opmåling 1966 i »Jelsbilleder«.

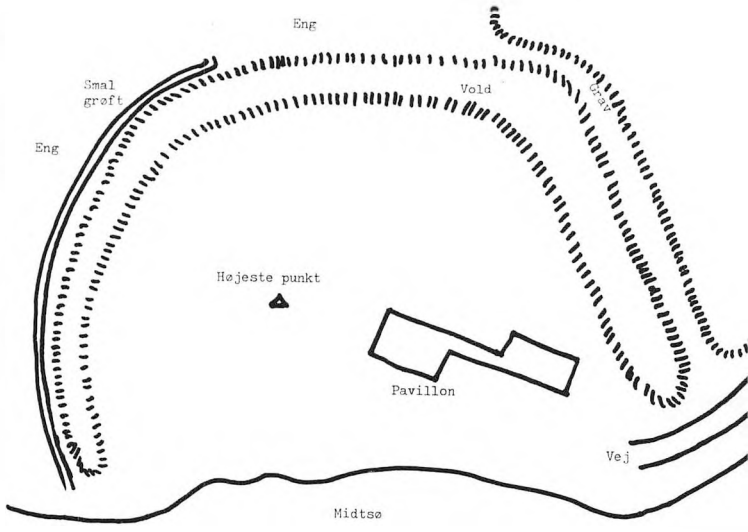



Herover: Jens Dixen. Foto på Dixensminde.



Jelspigen. ▶

Han var født i Øster Lindet og udvandrede som ung til Amerika, hvor han havde held til at skabe sig en betydelig formue. Med den i ryggen begyndte han at prædike for sine landsmænd på prærien. Senere foretog han missionsrejser til danske udvandrerkolonier i Sydamerika, Australien og New Zealand, ligesom han besøgte Indien, Kina, Afrika og Mellemøsten. Missionærgerningen var på en gang et kald og et påskud. Han var en eventyrer og globetrotter og samtidig en dybt alvorlig kristen.Som Livingstone var det, uden sammenligning i øvrigt.

Sine samlinger fra de mange rejser skænkede han til Jels missionshus. En mindesten er rejst for ham på voldstedet.

Store Barsbøl.

Gården, der er kendt fra 1542, ligger smukt ved Nedersø. Hovedbygningen er et fint nyklassicistisk hus fra 1840. 1896 blev gården det første prøjsiske statsdomæne i Sønderjylland.

Her fødtes Frederik Ferdinand Tillisch (1801-1889). Efter en glimrende embedsmandskarriere, bl.a. som amtmand på Færøerne, i Ringkøbing og Ålborg, blev han 1849 dansk medlem af den internationale tremandskommission, som styrede Slesvig. De to andre var en englænder og en tysker. 1850 blev han overordentlig regeringskommissær for Slesvig med enevældig myndighed. Som sådan fjernede han alle oprørske og slesvigholstenske elementer og indsatte i stedet danske embedsmænd, og sammen med sin medarbejder, Th.A. Regenburg (1815-1895), der stammede fra Aabenraa, gennemførte han 1851 sprogreskripterne, som erstattede tysk skole-, kirke- og embedssprog med dansk, også i områder, hvor store dele af befolkningen var tysktalende. Endvidere fik han toldgrænsen flyttet fra Kongeåen til Ejderen.

Tillisch var i disse år nationalliberal og ønskede en adskillelse mellem Slesvig og Holsten og Slesvigs nærmere tilknytning til kongeriget, men som minister i flere konservative regeringer mellem 1850 og 1864







T.v. F.F. Tillisch ca. 1850. Tegnet af Ed. Lehmann. Fra »Sønderjyllands historie«. Midten: Th. A. Regenburg, 1859. Fra Hjelholt: »A. Regenburg«. T.h. Haraldsholm.

svingede han helt over og blev en svoren tilhænger af helstatstanken. I konsekvens heraf stemte han imod Novemberforfatningen 1863, der indførte fælles grundlov for Slesvig og kongeriget, hvilket udløste krigen 1864.

Gengangeren på Haraldsholm.

Nord for Jels kirke findes gravsteder for slægterne Koch og Krüger-Sørensen, to af de rigeste gårdmandsdynastier i Jels sogn. Koch'erne var de dominerende, men i øvrigt var der familiebånd imellem dem.

Koch'erne var egnens største jordbesiddere, og i 1807 ejede Nis Koch 700 hektar alene i Jels sogn. Samme år opførte han Jelsgård, hvis stuehus står endnu. Hans sønner delte ejendommen, Carl Adolf Koch fik Jelsgård og Chr. Posselt Koch oprettede Mariegård. Han købte mere jord og udskilte 1844 Haraldsholm, opkaldt efter hans søn.

Jelsgård og Mariegård ligger ved Jels, mens Haraldsholm er gemt mellem store skove nordvest for byen. Den statelige hovedbygning er opført af Chr. P. Koch 1863-64. Han gik for at være umådeligt rig, og rygtet ville vide, at velstanden skyldtes svare forbrydelser. Bl.a. blev det fortalt, at han havde dræbt den gamle ejer på Store Barsbøl, overførster J.H. Schäffer, for at få del i hans ejendom. Koch var dog kun et halvt år gammel, da Schäffer døde! Heraf »ses det, hvor forsigtig man skal være med at fæste lid til mundtlige overleveringer,« siger Morten Kamphøvener belærende.

Chr. P. Koch tilbragte sine sidste år på Haraldsholm, hvor han som en syg og svækket mand blev kørt rundt i rullestol. Men hans onde gerninger ville end ikke give ham fred efter døden, sagde man, og endnu kan man høre en »mærkelig rumlende lyd fra øverste etage«, ligesom hans genfærd skal være antruffet i Mariegårds have, bedyrer Ole Bech. – »Jo, der er mere mellem himmel og jord ...«!

Familjen Koch var med den stigende velstand og deraf følgende sociale opstigning blevet mere og mere tysk orienteret. Den havde de tre store gårde til efter 1900, da de blev solgt og senere helt eller delvist udstykket. Jelsgård købtes af Niels Nielsen, som i genforeningstiden (1919) lod en sten indmure over porten med indskriften:

> Gud bevare denne gård
> for danske ejere i tusind år.

Selv om teksten *kan* misforstås, har det næppe været meningen!

Smuglerens vindfløj.

I Jels Troldkær ser man øst for vejen på en af de sydligste ejendomme en vindfløj med en mand med sæk på nakken, forfulgt af en rytter, samt årstallet 1919.

Den er sat op af Martin Nielsen, som under 1. verdenskrig blev kasseret for krigstjeneste. Hans »førlighed var dog ikke ringere, end at han nat efter nat kunne løbe over markerne med en tung smuglersæk på nakken,« fortæller Ole Bech.

Mangelen på mange slags varer var under krigen meget følelig, og smugleriet var snart hver mands næring i grænseegnene. Men langt fra alle havde samme held som Nielsen, der efter krigen kunne bygge en ny gård for fortjenesten.

Naturligvis blev han af og til snuppet. Men lykkedes turen, var fortjenesten mere end god. På sin bedste nat hentede Nielsen et overskud hjem på 13.000 mark!

»Den døde vej«.

Mens hærvejens forløb er nogenlunde klarlagt fra Viborg til Jelling og igen fra Immervad sydpå, har der hersket vild uenighed om vejforløbet mellem Jelling og Immervad. Sporene var i den grad udslettet, at Hugo Matthiessen talte om »den døde vej«.

Øverst: Smuglerens vindfløj. Herunder: Grænsen ved Jels Troldkær under 1. verdenskrig (M).

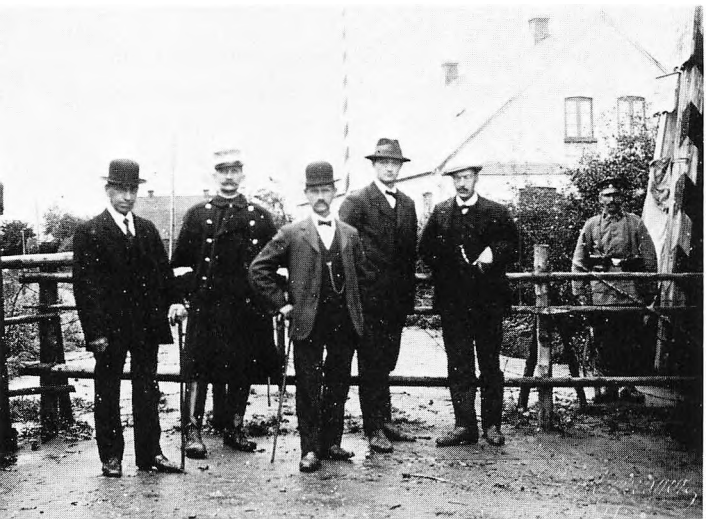

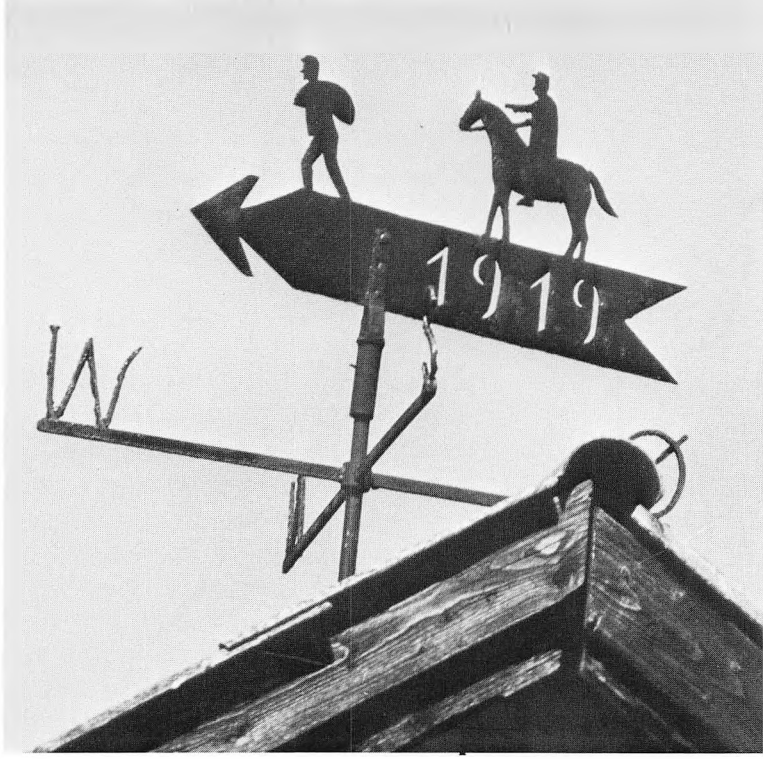

Han mente, at hovedruten havde gået over Vejen-Skodborghus-Jels, mens bl.a. Vilh. la Cour har placeret den længere mod vest, over Foldingbro eller Plovstrup og evt. Ribe til Hjordkær. Mads Lidegaard peger på en østligere linje over Vamdrup, ligesom en rute via Kolding-Haderslev ligger fast.

Sandheden er nok, som Henrik Becker-Christensen skriver, at der mellem Jelling og Immervad (eller måske snarere Toldsted) har været et hærvejs-»delta« på begge sider af Kongeåen, som var den væsentligste naturgivne hindring mellem Viborg og Ejderen.

De rejsende har da valgt rute efter ærinde, årstid og vejrlig, og skulle man blot igennem, tog man den rute, der passede bedst. Under gunstige vejrforhold var midterruterne hurtigst. Her gik vejen nemlig over sandgrund, som ikke var så vanskelig at færdes i som de lerede jorder på Vamdrup-ruten, ligesom her heller ikke var så store niveauforskelle. Men efter længere tids regn eller tøbrud blev man tvunget østover –

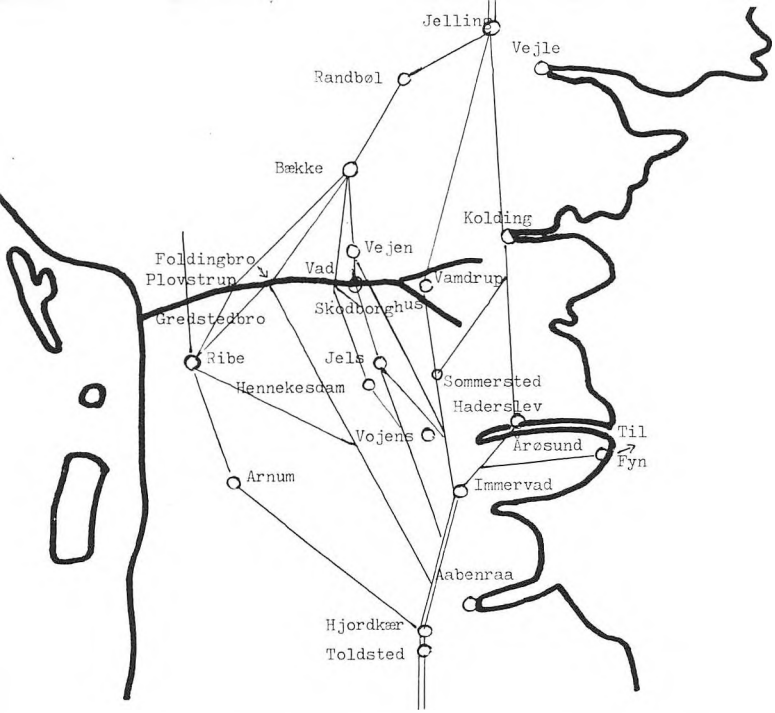

Hærvejsdeltaet omkring Kongeåen, skematisk fremstillet.

trods det tunge eller plørede føre –, fordi Kongeåen svulmede op, så passage ved Skodborghus eller længere vestpå var umulig.

Syd for Vejen har der været mindst fire overgange. Ved Knagemøllen og Skodborghus og ved to vadesteder 1-1½ kilometer længere mod vest. Begge disse sidste steder er vadestedet påviseligt i terrænet. Ved det østlige er der store sten i åbunden (iflg. Becker-Christensen), ligesom en gammel vej fører herfra til Skodborg, og ved det vestlige ses tydeligt en hulvej i skrænten syd for åen – vest for gården Granly.

Når de to vadesteder ligger så tæt ved hinanden, men i hver sit sogn: Skodborg og Skrave, kan det skyldes, at Skrave hørte til Ribe og Skodborg til Slesvig stift. Har der været forskellige afgifter de to steder?

Foruden de nævnte vadesteder har der givetvis været flere, bl.a. nord for Dallsgård ved Københoved. En del har dog nok været lokale – eller illegale – overgangssteder. Gamle smuglerruter.

Vejen sydover er svær at stykke sammen, for ofte er der kun korte og svage spor tilbage. Men stednavnene (bla. Hennekesdam, Oksenvad og Vadsted) røber en betydelig færdsel ved overgangsstederne over egnens mange vandløb. De er nok ret små, men kan have været vanskelige at passere, da de ofte ligger i brede og fugtige dale.

I nærheden af disse steder er der gjort betydelige oldtidsfund, og endnu markeredes en del af de forsvundne vejspor af gravhøje. Stednavne tyder på stor ælde som Frømaj (Frøjs eng) ved Jels, Lokhøje (Lokeshøje) nær Skodborg eller Vojens (Odins vi/by). Det må være kultsteder fra hedensk tid.



Gammel vej sydøst for Hennekesdam. Under græsset er der brolægning med kopsten.

Hennekesdam.

Navnet betyder Hennekes dæmning, og den ligger ca. 400 meter syd for gården, hvor en ældgammel vej krydser dalen et sted, hvor skrænterne ikke er alt for høje og stejle. Anlægget viser tydeligt, at der ikke er tale om en ligegyldig sogne- eller markvej, men om en trafikåre af stor betydning, sandsynligvis en af hærvejsruterne mellem Kongeåen og Toldsted. Vejen kan iøvrigt spores syd om Stursbøl plantage via

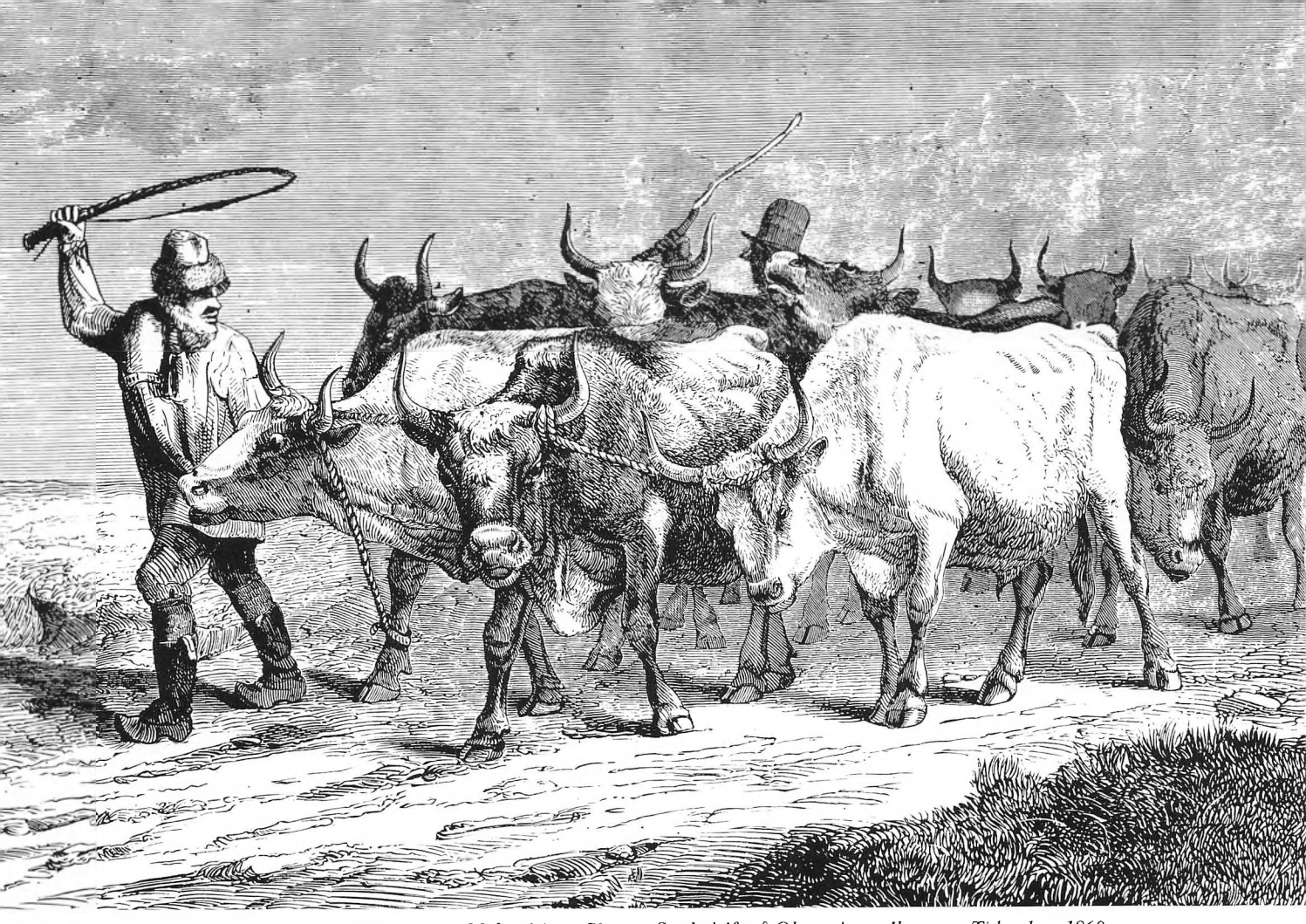

Studedrift på Oksevejen. »Ilustreret Tidende«, 1860.

Ellegård, der var kro indtil for godt 100 år siden, Slevad og Tingvad.

Lidt længere mod øst fører en lav dæmning over engen til Jels å, hvor der tidligere var et vadested. Nu findes her en bro uden tilkørsel. Øst for åen fortsætter vejen gennem Stursbøl plantage mod Oksenvad.

Dette vadested betegnes af Mads Lidegaard som »det store centralvad«. I brinken nordvest for åen er vejen ødelagt af en grusgrav, men en usædvanlig høj og stejl oldtidshøj – vel et gammelt sigtepunkt? – markerer nedgangen til vadet.

Og hvem var så Henneke?

I 1403 bekræfter grev Gerhard IV af Holsten, at han skylder Henneke Lembek til Tørning 200 mark lybsk (i vore dages mønt et millionbeløb), som skulle bruges på »gården i Jøltze« (Jels). Var det Hennekesdam? Og blev det nævnte beløb – eller en del deraf – brugt til at bygge eller udbedre dæmningerne med?



Slevad-graven efter udgravning (HM).

Tingvad – Slevad.

Stednavnene markerer gamle overgange over Nørreå og Selskær bæk. Ved Tingvad er vadestedet smukt bevaret vest for broen, og i marken ligger nogle 1-1½ meter lange granitbjælker, velsagtens rester af en bro. På den anden side Slevad-vejen står en markant, næsten halvcirkelformet sten i marken, måske et gammelt helligsted?

Nord for Slevad-broen ses i engen nogle sten, som markerer det gamle vejspor ned til det nu forsvundne vadested, og i plantagen mod øst findes et ejendommeligt gravanlæg fra jernalderen. Det består af to stensatte cirkler, anlagt med stor akkuratesse, den ene inden i den anden således, at omkredsene berører hinanden i syd. I begge cirkler har der været en grav, men kun i den mindste er kammeret bevaret.

Jelsmanden.

I en anselig bronzealderhøj lidt nordøst for Hennekesdam fandtes 1935 en egekistegrav, som blev udgravet af Nationalmuseet. Højen havde dog været plyndret allerede i oldtiden, og ud over selve kisten fandt man en høj, »bikubeagtig« hue, resterne af en lædersandal, en kam og tre smykkeplader af bronze.

Det må have været et ganske imponerende træ, der blev fældet for at lave den 3,25 meter lange og 1 meter brede kiste, eller som Johs. V. Jensen skrev det:

> Med ham faldt skovens skønneste træ.
> For sidste gang gav det den døde læ.

Wilhelm Wanscher mente ud fra fundet at kunne påvise, at bronzealderens mennesker i Danmark havde brugt ægyptiske mål: »Kisten har nogle dybe mejselhug-riller i bunden, som deler den nøjagtig i forholdet 2:3, nemlig to ægyptiske alen (1,05 m) og tre ægyptiske alen (1,57 m). Hele kistens længde er seks alen. (...) Den døde blev indsvøbt i en kohud, hvilket antagelig var en primitiv balsamering og et middel til genfødelse, således som det kendes fra ægypterne.«

I en anden høj, kun få hundrede meter derfra, fandtes 1937 et meget smukt bronzesværd og en spiralring af guld, også fra bronzealderen. Begge fund er udstillet på Haderslev Museum.

Troldeskoven.

På Oksenvad hede er der siden 1800 tilplantet store arealer, hvoraf Stursbøl plantage med næsten 400 hektar er det største.

I 1792 foreslog den fortsinteresserede oberst L.J. Binzer en tilplantning. Området havde tidligere været opdyrket, men var lagt øde under krig og pest 1658-59. I plantagen ses endnu svage spor af den gamle landsby Stursbøls hustomter.

Man forsøgte sig med skovfyr, men det gik ikke. Træerne forkrøblede, vistnok fordi man havde brugt frø, som ikke egnede sig til jordbunden, og på grund af insektangreb. Senere plantedes rødgran, som trives udmærket.

En rest af de første forsøgs forkrøblede træer blev imidlertid stående og udviklede ret så groteske former. Det er den såkaldte Troldeskov, der nu hastigt går sin undergang i møde. Kun et enkelt træ er der vist liv i endnu.

»Som et gammelt ansigt kan eje en forunderlig skønhed, fordi det har set mange dages mange skæbner, sådan er Troldeskoven et memento mori. Her

mødes liv og død for vandrerens blik – her er kampen næsten forstenet. Der lyder ingen skrig, men fuglene kvidrer fra alle sider,« skrev A.E. Relsted.

Og Steffen Steffensen fik næsten kuldegysninger:

> Slimede drager
> og lindormes bugtende kroppe;
> troldtøj, der jager
> med uhygge nede og oppe.

Istidsjægernes boplads.

»Vi kan forestille os den lille familjegruppe af stædige jægere (...) bryde lejren op, når rensdyrene går på vandring, og med deres sammenpakkede telte af rensdyrhuder på ryggen traske over de åbne sletter, der nu funkler af småbække fra den smeltende sne med nys optøede søer blinkende i hver eneste dal. Der er endnu skarphed i luften, og på skyggesiden af hver eneste bakke ligger stadig smådriver af sne.«

Det er Geoffrey Bibby, der giver denne maleriske beskrivelse på grundlag af fund, som Alfred Rust i 1930'erne gjorde i Meiendorf og Stellmoor nær Hamburg fra den periode, som kaldes Hamburg-kulturen, renjægerne fra de årtusinder, hvor indlandsisen trak sig tilbage fra Nordtyskland og Sydskandinavien.

I Danmark var de ukendt, indtil amatørarkæologen Jørn Fynbo i 1968 fandt spor af en boplads syd for Jels Oversø. Der skulle dog gå endnu 14 år, inden en egentlig udgravning fandt sted under ledelse af Flemming Rieck og Jørgen Holm fra Haderslev Museum.



Fra Troldeskoven.

Blandt de godt 9000 stumper flint, der blev fundet inden for 239 kvadratmeter, kunne 74 klart identificeres som redskaber tilhørende Hamburg-kulturen, mens resten var flintflækker og slag-affald. Bl.a. fandtes syv pilespidser, hvoraf to var helt intakte, og 25 zinken, dvs. flintstykker, der var tilspidset, så de kunne bruges til både at skære og stikke huller i skindene med. Heraf var seks tilspidset i begge ender, såkaldte dobbelt-zinken, der kun kendes inden for Hamburg-kulturen.

En ny og lignende plads kun 30 meter derfra udgravedes i sommeren 1984.

Herunder: Jelsmanden i kisten. Tegning på Haderslev Museum. T.h. Jelsmandens hue. Haderslev Museum (NM).

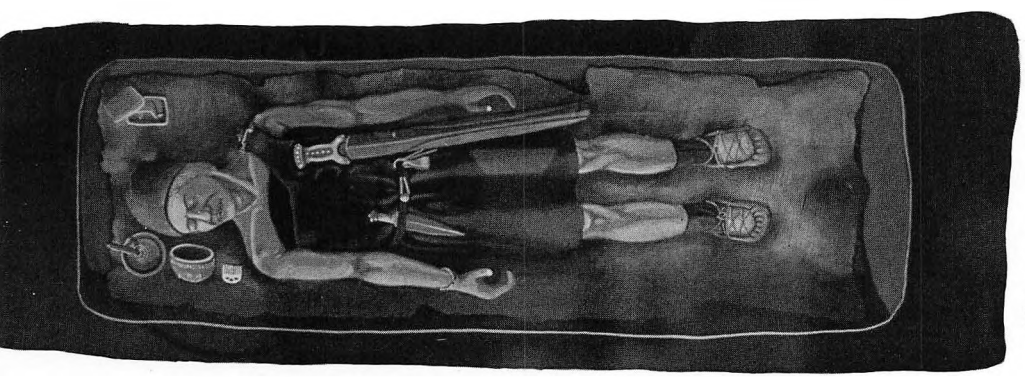



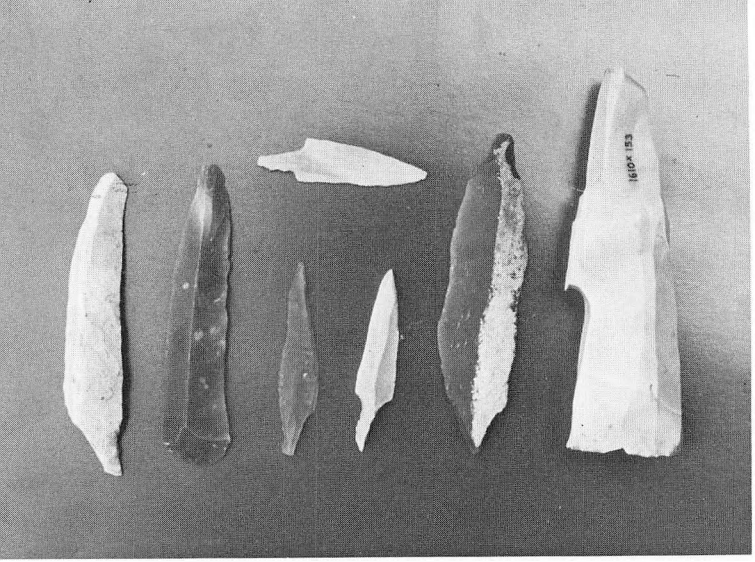

Fund fra Jelsudgravningen 1984.

Jelsfundene er overfladefund, hvor kulturlaget er forstyrret af senere pløjning og plantning. Det eneste, der derfor kan findes, er flint. Alt organisk materiale er ødelagt.

Ved Meiendorf fandt Rust på søbunden rester af ikke mindre end 72 rensdyr, rigeligt til at dække behovet for en jægergruppe på næppe over en snes individer i de to-tre sommermåneder, den havde opholdt sig der. Stort set alt fra dyret blev udnyttet: kødet, blodet og marven indgik i føden, skindet blev brugt til telte, klæder og remme, knoglerne til redskaber, af tarme og sener snoedes buestrenge, og af gevirerne lavedes spidser til harpuner, de dødbringende kastevåben, hvormed jægerne, som fundene viser, kunne nedlægge et fuldvoksent rensdyr i flugten.

En undersøgelse af søbunden i Oversø har godtgjort, at strømmen i oldtiden har været så stærk, at alt udkastet eller tabt materiale er skyllet bort. Tunneldalen med Jelssøerne var vel i senistiden en rivende smeltevandselv, som rensdyrene måtte passere på deres vandringer. Netop derfor lå lejren her.

Fundene ved Jels tilhører den såkaldte Haveltegruppe, de yngste fund fra Hamburg-kulturens tid, fra o. 11.000 f.v.t.

Bålet i urskoven.

Johs. V. Jensens roman »Bræen« er verdenslitteraturens geniale genoplevelse af istidens menneske. Længe før arkæologerne havde fundet ringeste spor af renjægerne, så han dem og gav dem liv:

»Der brændte et bål i urskoven, det eneste i miles omkreds. Det var tændt på et åbent sted ind under en hældende klippeskrænt, der vendte fra vinden. Ovenover gik blæsten tungt gennem skoven, natten var mørk og uden hverken måne eller stjerner. Det regnede.«

Rundt om bålet ligger en gruppe nøgne mennesker og sover. Kun en er vågen, ildvogteren Dreng.

»I venstre hånd holdt han en kile af flint, endnu råt formet, og når bålet brændte lige og ellers intet fangede hans opmærksomhed, rettede han en kort stok af hjortetak mod et eller andet sted af flinten og stemmede efter lang og nøje beregning en splint af, der stænkede ind i ilden (...)

Der gik et frodigt lys over hans rå træk, synske glimt, mens han sad og lokkede et redskab ud af stenen, han funklede af klogskab, så længe han prøvede og skønnede sig frem, men når han så trykkede en splint af, lagde han en kraft deri, der kunne have presset hjortetakken tværs igennem en mands hoved, han skød ryg som for at løfte et bjerg, netop når det gjaldt en lillebitte splint og ikke mere end den.«

Vi befinder os i det mærkelige tvelys, hvor kunst og videnskab forenes og gør verden større.

Hilsen fra Johannes V. Jensen (M).

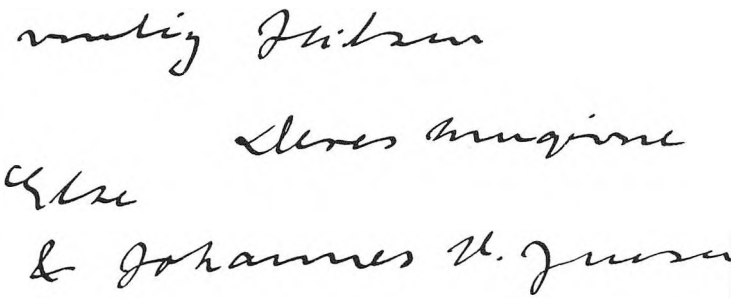

Soltempler?

I Troldeskoven ligger en flad høj, ca. to meter høj og med en overfladediameter på godt tyve meter. Prinsens høj, tre kilometer direkte syd for, er af samme type og størrelse. Sammen med en markant høj på en bakke nær Røde Led i Stursbøl plantage danner de hjørnerne i en retvinklet, ligebenet trekant med den velbevarede dysse syd for plantagen så nær centrum som vel muligt.

Wilhelm Wanscher mente, at sådanne flade høje var kultsteder fra bronzealderen, hvor solguden blev tilbedt med »religiøse forestillinger og danse, som endnu kendes i de vendiske lande i 11.-12. århundrede«. P.V. Glob er inde på samme tankegang: »Den vældige »Bredhøj« (...) er med en ganske flad top som en scene til kultiske optog (...) og har kunnet give plads til et stort antal optrædende.«

Både Wanscher og Glob mener, at forbillederne skal søges omkring det østlige Middelhav, og at Kivik-graven i Skåne, der indeholder nogle enestående billedsten, måske er en nøgle til tolkningen. Billederne i graven kan vise religiøse optog, skriver Glob. »Mangfoldige har de handlinger til den dødes ære således været, der blev holdt ved begravelsen: lurblæsning, trommeslagning, vognvæddeløb, hingstkampe, menneskeofringer og optog af formummede personer.«

I det gamle Ægypten fandt de vigtigste ceremonier i soldyrkelsen sted på soltemplets tag. Brugte man de flade høje i Norden?

Bredhøj. Tegning af Wilhelm Wanscher, 1942. Fra »Danmarks architektur i oldtiden«.

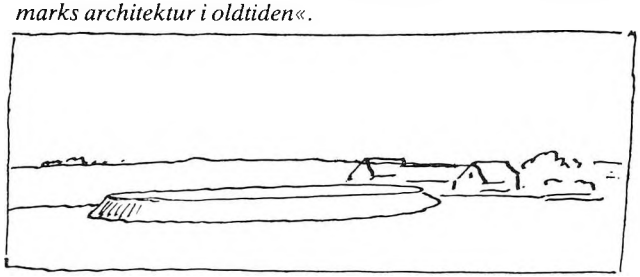

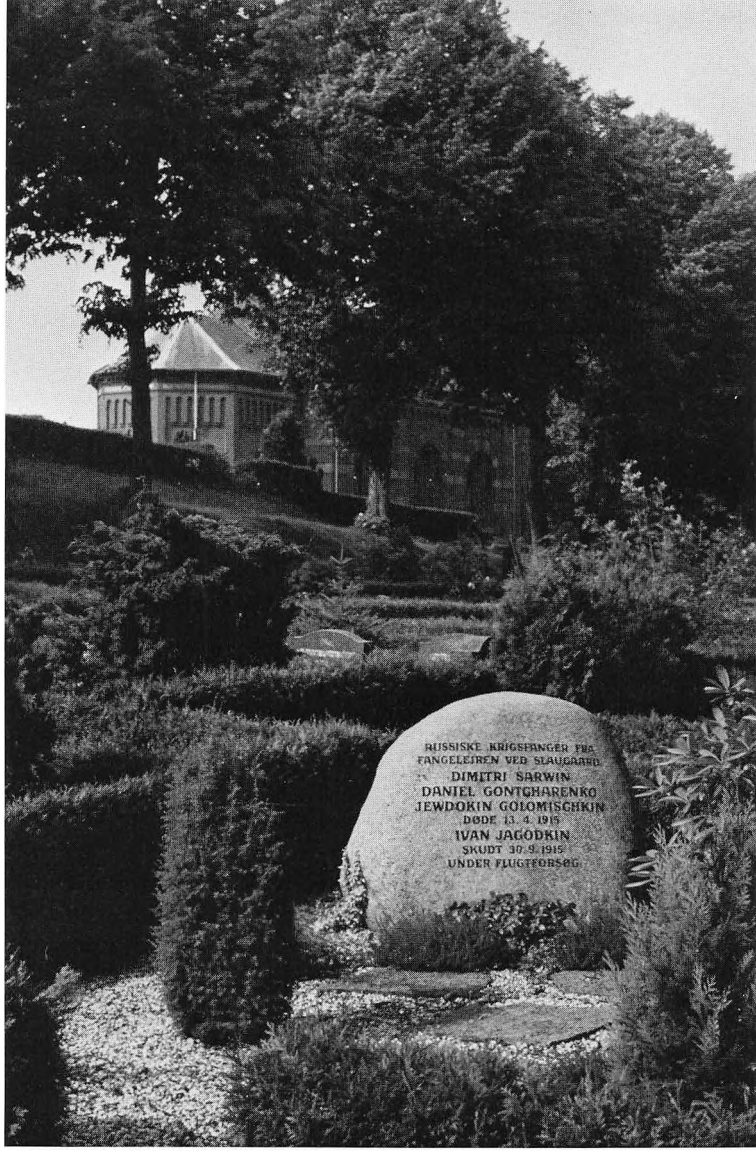

Krigsfangegrav på Sommersted kirkegård.

Sommersted

I vest ligger stationsbyen, opstået omkring jernbanen sidst i forrige århundrede, med butikker og håndværkerhuse, delvist præget af den tyske jugendstil. I øst har vi bondebyen, den gamle landsby med en række



Røgelseskar i Sommersted kirke.

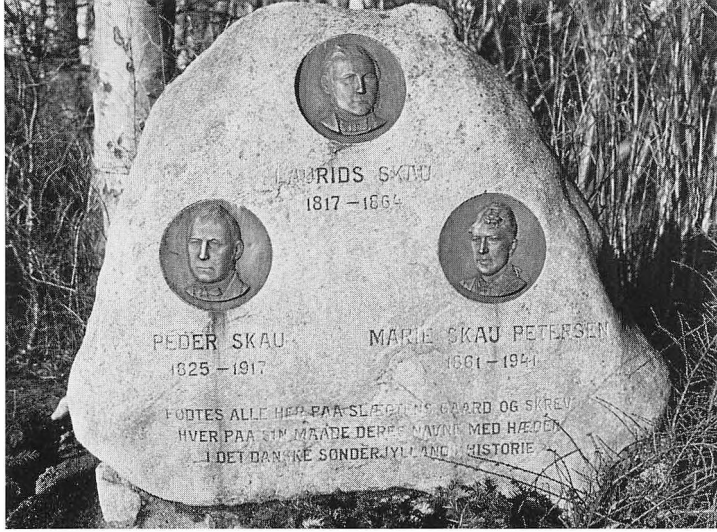

Monument i Sommersted, rejst 1952. Relieffer af Evan Jensen.

solide gårde langs vejen op mod kirken, der ligger omgivet af høje træer længst ude.

Den er i tilstræbt byzantisk stil og et af L.A. Winstrups hovedværker, opført 1858 som afløser for en brøstfældig romansk kirke. De gamle granitkvadre er genanvendt som ornamentbånd i den ny murstensbygning. Altertavlen er fra samme tid, et maleri af Jørgen Roed: »Ecce homo« – se hvilket menneske, den tornekronede Kristus.

Det mest interessante inventarstykke er det gotiske røgelseskar fra 1400-tallet, der efter at være forsvundet fra kirken o. 1906 dukkede op hos en københavnsk antikvitetshandler 1978 og blev generhvervet.

Øst for koret står en »grædekone« fra en tysk storbondes grav, et mådeligt industriprodukt fra o. 1900. En helligkilde er markeret lidt nord herfor, og i kirkegårdens nordøstlige hjørne er begravet tre russiske krigsfanger fra 1. verdenskrig, den ene »skudt under flugtforsøg« – en vending, som antyder, at en ubekvem fange er blevet likvideret af vagtmandskabet.

Et monument for brødrene Laurids og Peter Skau samt Marie Skau-Petersen er anbragt i haven ved deres fødegård vest for kirken.

Laurids Skau.

Det var ved festen på Sommersted kro 1843 for P. Hiort Lorenzen, at Laurids Skau (1817-1864) første gang trådte offentligt frem med en tale, forfattet af Chr. Flor, som i de kommende år skrev alle Skaus betydelige taler.

Skaus oratoriske evner gav ham en enestående position, og kun de færreste anede, at den 26-årige bonde, der talte på Skamlingsbanken, var en aktør, og at ordene ikke var hans egne.

Også Skau glemte det ind imellem, og hans succes forledte ham til selvovervurdering og selvhævdelse, Måske denne trang til at føre sig frem – til hele tiden at være midtpunktet – skal søges i barndomshjemmet.

Faderen – gennem 40 år sognefoged i Sommersted – var en stejl og selvstændig, men også meget hård mand, som tævede sønnen sønder og sammen ved mindste anledning. Det var derfor et forsøg på at gøre sig fri, der fik ham til som 19-årig at gifte sig med en 13 år ældre pige med en gård. Kærlighed var der ikke tale om, men gården var god, omend noget forsømt, og det vigtigste var, at den gav ham selvstændighed og status.

Efter Skamlingsbankemødet 1843 stiftedes Den Slesvigske Forening med Skau som sekretær og senere formand. 1844 talte han igen på Skamling, og efter Hiort Lorenzens død året efter blev han udadtil danskhedens leder, dog stadig med Flor i kulissen.

Når han handlede på egen hånd, gik det ofte galt, fordi han ved sin udiplomatiske fremfærd kunne blokere for det, han ville opnå. Således skrev han til kongen, Christian VIII, efter sprogreskriptet 1844, der favoriserede tysk på bekostning af dansk, at folk sagde om ham, at han var »lige så godt på vej til at forråde sin stand som kongen til at forråde nationen,« fordi han havde forsikret, at »Deres Majestæt mener det ærligt med os«! Resultatet var, at kongen slet ikke ønskede at diskutere spørgsmålet.

1849 valgtes Skau til Folketinget i en nørrejysk kreds, men vendte tilbage til Sønderjylland, hvor han 1851 blev medlem af Notabelforsamlingen (»de agtede mænds råd«) i Flensborg og 1853 af Stænderforsamlingen. Fra 1854 var han kongevalgt medlem af rigsrådet.

Hans politiske mål var en adskillelse mellem Slesvig og Holsten og Slesvigs indlemmelse i kongeriget. Krigen i 1864 nedbrød hans svage helbred, og kort efter stormen på Dybbøl døde han på Mariegård i Haderslev, som han havde købt 1855.

Han var »en talentfuld låner, gengiver og udnytter uden egne ideer og nyskabende evne,« skriver P. Lauridsen.

Dette afvises dog af bl.a. H.V. Gregersen, der har udgivet Skaus breve: »Han førte tværtimod allerede i 1840'erne en meget selvstændig politik, og hans placering i Stænderforsamlingen er hidtil ikke blevet bestridt af nogen.« – »... en veltalende, rådsnild og dristig fører,« skrev partifællen M. Mørk Hansen.

»Forsynet har i ham givet en forening af egenskaber, der gør ham til en folkerepræsentant i ordets højeste betydning,« skrev H. N. Clausen og J. Fr. Schouw i 1845, og selv P. Lauridsen indrømmer, at »en glimrende hukommelse, en rent ud forbløffende fremstillingsevne, en vindende fremtræden og en uopslidelig arbejdskraft gjorde ham til den store nationale agitator.«



Laurids Skau. Fra »Blade af Laurids Skaus livshistorie«.

Men ligesom Flor var hjernen og den grå eminence bag den danske bevægelse i Sønderjylland i 1840'erne, manden, der trak i trådene, men kun i ringe grad førte sig frem, var Skau bevægelsens stemme. Flor gav ham ordene, men han gav ordene liv og vægt.

Eller som H.P.Jensen har skrevet det – i helt anden anledning: »Har man selv skrevet et par hundrede taler for andre, ved man, skriveriet er ret ligegyldigt, hvis taleren ikke kan give det skrevne vægt og flugt.«

Og forresten: Hvor mange af nutidens betydelige politikere skriver deres taler selv?

Marie Skau-Petersen.

Laurids Skaus yngste bror, Eskild, arvede gården i Sommersted. Han var »en ægte nordslesvigsk bondetype med slægtens kraftige ansigtstræk – holdningen lidt duvende og gangen tung som den, der ofte træder pløjejord i modvind,« skrev Fred Tolstrup.

Da han døde 1894, arvede datteren Marie (1861-1941) gården, som brændte 1896, hvorefter de nuværende bygninger opførtes. En af hendes venner modtog dagen efter branden dette telegram: »Herren gav, Herren tog, Herrens navn være lovet! Gården brændte i nat. Marie.« – 1903 giftede hun sig med sin bestyrer, Jørgen Pedersen.

Marie Skau var stærkt involveret i kristeligt socialt arbejde, først gennem Udvalget for kristelig virksomhed i Nordslesvig, hvor hun var medstifter og sekretær fra 1895, senere i dansk sygeplejetjeneste i Sønderjylland og endelig ved oprettelsen af helsehjemmet for Sønderjyske børn ved Vilstrup Strand.

Sommersted hede.

Det hærvejsspor, som Johs. Mejer i 1649 på sit kort over Sønderjylland kaldte »Rechte Heerweg« var vist en slags omfartsvej uden om Haderslev til Kolding, sandsynligvis af stor ælde. Det har i hvert fald været brugt i tidlig middelalder. Det førte øst om Vojens og over Sommersted hede, hvor en lokal vej stadig kaldes Hærvej eller Herrevej.

I »Knytlingesaga« berettes, at Svend Grathe og Henrik Løve under tronstridighederne i vinteren 1156 trængte frem sydfra til Sommersted. Men Valdemar (senere den Store) fik det at vide og samlede



Marie Skau Petersen (HSS).

mænd i Nørrejylland. »Kong Svend og hertug Henrik fik underretning om ham og ville ikke afvente hans komme, men flygtede og tilbagelagde den strækning på to dage, som havde taget dem fjorten dage på turen dertil.«

Kort efter fandt »blodgildet« i Roskilde sted, hvor den tredje rival, Knud, blev dræbt. Svend faldt 1157 på Grathe hede, hvorefter Valdemar var enekonge.

I 1293 mødte den unge Erik Menved hertug Valdemar af Slesvig på Sommersted hede. Kongen havde 600 ryttere, hertugen langt flere. Alligevel valgte hertugen at forhandle, og de sluttede fred.

Revsø.

Revsø ejedes i 1400-tallet af den rige slægt Emmiksen, som 1572 solgte gården til kongen, der lod den gå videre til hertug Hans den Ældre. Efter hans død kom den tilbage til kronen og var herefter kongelig avlsgård til 1777, da den blev delvist udstykket.

Hovedbygningen og de to hvide lader ud mod vejen opførtes i slutningen af 1700-tallet, og staldbyg-





Øverst: Revsø. Herover: Udgravning på Slotsbjerget (HM). T.h. Hestehoved på stalden, Tågerup.

ningerne, hvoraf den ene hører blandt de største landbrugsbygninger i Danmark, blev rejst kort efter 1900. 1931 blev der udstykket 22 nye husmandsbrug, og gården har i dag 184 hektar.

På Slotsbjerget syd for gården udgravede Haderslev Museum i 1949 rester af middelalderlige bygninger fra tre byggeperioder, bl.a. fundamentet til et trætårn, der var ødelagt ved brand. Yngst var et teglstenshus med trægulv og ildsted fra o. 1500.

Lidt længere mod vest – på den anden side vejen – ligger en isoleret og ganske stejl høj, muligvis en motte, som måske har båret en bygning, ældre end dem på Slotsbjerget.

Tågerup.

Gården blev ved arvedeling udskilt fra Revsø i slutningen af 1400-tallet og tilhørte hundrede år senere Christen Munk, der var statholder i Norge og dansk general i Den nordiske Syvårskrig. 1604 gik gården over til kronen og var derefter kongelig avlsgård til 1777, da den blev udstykket sammen med Revsø. 1913 blev den prøjsisk statsdomæne, og efter Genforeningen udstykkedes 13 husmandsbrug, inden hovedparcellen med 330 tdr. land blev solgt.

De store avlsbygninger, der ligger på hver sin side af gårdspladsen, er fra o. 1900, mens hovedbygningen er nyopført efter en brand i 1970. Bag gården findes rester af en stor park med bl.a. nogle meget gamle egetræer, måske rester af Farrisskoven. Her stod indtil 1970 en af landets største ædelgraner, plantet 1800. Efter fældningen blev træet købt af Jels Savværk, og af dette ene træ byggedes et helt hus, som står ved savværket.





Døbefontens fod, Jegerup.

menneskealder. 1884 oprettede han Foredragsforeningen for Nustrup med flere Sogne, den første af de danske foredragsforeninger, der blev af stor betydning for det kulturelle arbejde i tysk tid. Da foreningerne blev chikaneret af myndighederne, når de holdt møder på kroerne, gav det stødet til opførelse af et net af forsamlingshuse.

Forsamlingshuse og frimenigheder i Sønderjylland 1919. Fra Dahl og Linvald: »Sønderjylland«.

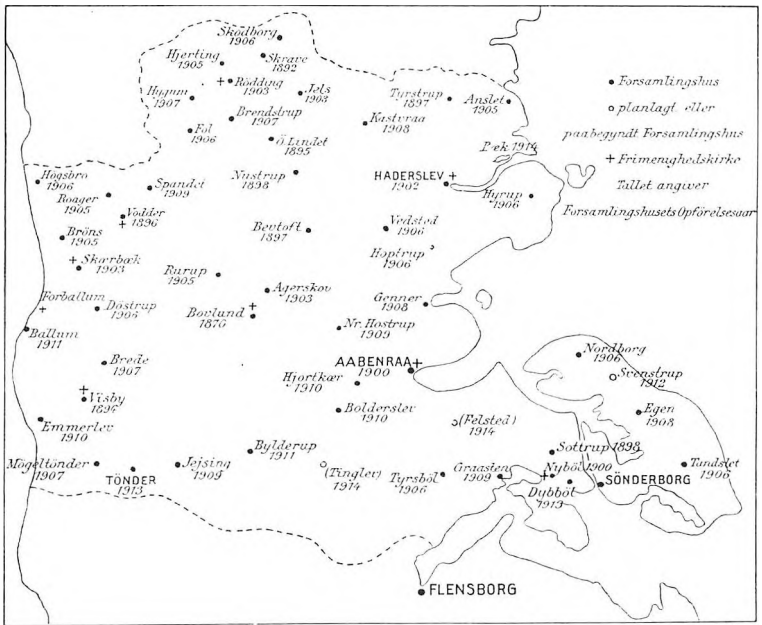

Vojens kommunevåben.

Vojens

Navnet betyder Odins by eller vi (helligdom) og er det samme som Odense eller Oddense (sidstnævnte i Salling). 1501 skrives det Odensz.

Med sine 7000 indbyggere er Vojens den største stationsby i Sønderjylland, opstået omkring banerne, som også tiltrak virksomheder, så byen i dag har en ganske betydelig industri. Også den nære Flyvestation Skrydstrup har betydet meget for byen.

Lidt øst for byen ligger Vojensgård, der opstod i 1500-tallet ved nedlæggelse af landsbyen Vojens, hvis navn overvintrede i gården, til stationsbyen overtog det. Rester af landsbyen er påvist sydøst for gården, som oprindelig var en kongelig ladegård. 1878-1907 ejedes den af en tysk officer, som under voldsom protest fra tysk side solgte den til den fremtrædende danske jordpolitiker J.H. Schmidt (1857-1948), der stod i spidsen for den bevægelse, der søgte at hindre, at danske ejendomme blev solgt til tyskere, og samtidig opkøbte tyske gårde til danske landmænd.

Hovedbygningen, der ligger smukt ved en bæk syd for hovedvejen, er et langt senklassicistisk hus fra o. 1850.

Skrydstrup.

På den gotiske altertavle fra ca. 1500 demonstreres altings begyndelse og ende – alfa og omega – på ganske effektfuld måde: Maria bærer det spæde barn, mens Gud Fader holder den korsfæstede frem.

En 1400-tals sidetavle – Maria med barnet – er opsat vis a vis en djærv krigsmand, en ung ridder med halvlangt krøllet hår, en folderig kappe over skulderen og et stærkt afkortet spyd i hånden. Hvem han er

vides ikke. Men der gættes fra helgenen Sankt Mauritius til den lokale herremand Ejnar Halvorsøn, hvis navn sættes i forbindelse med voldstedet Borgvold nord for byen.

Det består af en rund banke omgivet af grav og vold. Lidt sydvest for anlægget ses en rektangulær banke med vandfyldte grave, måske en forborg.

Sagn fortæller om en hemmelig gang herfra til Tørning – syv kilometer borte! –, og at munken Skrydeper, der skal have givet navn til Skrydstrup, ad denne vej bragte Claus Lembek forsyninger, mens Valdemar Atterdag belejrede borgen i 1351. Da Lembek snød ham for den lovede belønning, begyndte han af skuffelse at skryde som et æsel – deraf navnet! Til sidst dræbte Lembek ham, mens han gav den unge herre på Borgvold, Ejnar Halvorsøn, sin datter til ægte.

Efter Den skånske Krig 1675-79 blev o. 15.000 danske skåninger fordrevet fra deres hjemstavn. En mindre gruppe af dem fik overladt ødegårde (sandsynligvis efter krig og pest 1659) ved Uldal og Østergård i Skrydstrup sogn.



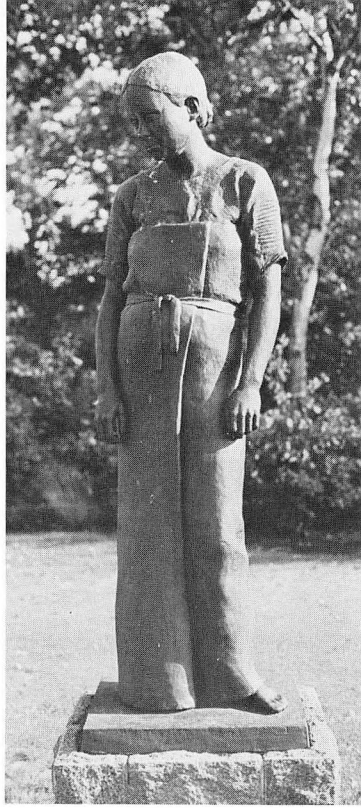

T.v. Helgenfigur i Skrydstrup kirke. T.h. Skrydstruppigen, skulptur af J.P. Kellermann, opstillet i Vojens.

Skrydstruppigen.

» – mens jeg nu lå og fjernede jord mellem stenene, gled graveredskabet ned i et hulrum mellem to sten. Jeg hørte et plask, og da jeg løftede en sten lidt til siden, så jeg, at graven stod fuld af vand. Det stenlag, som oprindelig havde dækket kisten, var sunket noget ned, og egekisten var næsten rådnet bort. (...) Hånden gled langsomt ned, og ganske rigtigt, der lå tøj dernede!«

Man mærker spændingen og den stigende begejstring, efterhånden som håbet bliver til vished. Haderslev Museums leder, C.M.Lund, havde i 1935 gjort sit livs fund – Skrydstruppigen – året før, han trak sig tilbage.

Fundet blev gipset ind og sendt til Nationalmuseet, hvor det blev afdækket. Og frem af de velbevarede klædningsstykker dukkede en høj, slank, lys pige på

Borgvold. Skitseopmåling af Olaf Olsen, 1968 (HM).

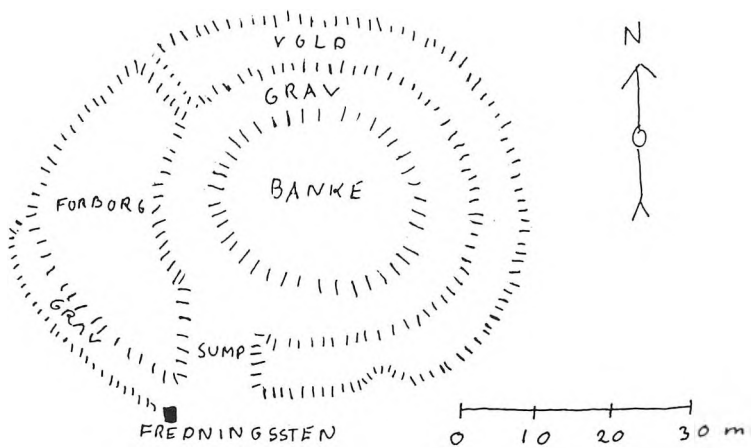



Skrydstruppigen. T.v. liggende i højen. I midten under afdækning på Nationalmuseet. T.h. Nærbillede af ansigtet. (NM)

atten år – en høvdingedatter fra bronzealderen med et smalt, fint ansigt, skinnende hvide tænder og spinkle lemmer, 171 cm høj og med et langt, velplejet hår opsat i en kunstfærdig frisure, »en typisk repræsentant for den nordiske race«, som H.C. Broholm skriver.

Hun lå dækket af to tæpper, klædt i en bluse, syet af ét stykke tøj og broderet i halsen, og svøbt i et mægtigt tæppe, der har været tolket som skørt eller kjole, en sari – eller peplos som den, græske kvinder bar på den tid.

Dragten var af svær uld, hjemligt arbejde. Og vel den gang af virkelig klasse. »Vi kan ikke slutte fra fundenes stof til i dag,« skriver Palle Lauring. »Hvis vore bukser ligger i garvevand i tre tusind år, vil det nok knibe for vore efterkommere helt at fatte vore velklædte gentlemens elegance, selv ved mikroskopisk analyse af trådene.«

Det er garvevandet, der har bevaret bronzealderens dragter, håret og dele af legemets bløddele til vore dage. Al'en i jorden danner en slags skal uden om kisten således, at den står i konstant fugtighed, og garvesyren i egebarken præparerer indholdet.



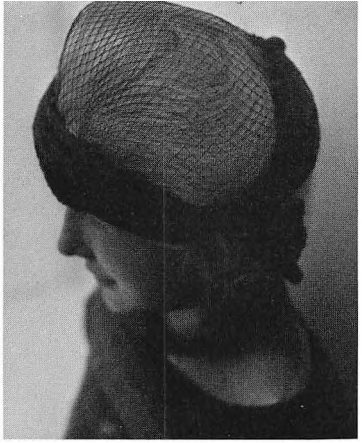

◀ *Skrydstruppigens hårnet og frisure. Rekonstruktioner på Haderslev Museum.*

Syvsigsmykket (HM). ▶



Fra Syvsigudgravningen. Personerne markerer husets bærende stolper. Forrest t.h. de to erfarne udgravere Holger Lausten og Jørgen Tønder. Foto: Erik Jørgensen (HM). ▼

Netop i Skrydstrup var allaget blevet brudt, kisten var næsten helt bortrådnet, og det var på et heldigt tidspunkt, Lund rakte hånden ind mellem stenene. Få år senere ville der kun have været et par guldringe tilbage.

De sad om pigens ører som led i den meget kunstfærdige frisure, som det må have taget timer at sætte. Håret blev holdt på plads af hestehårsvalke, et hårnet af hestehår og et mere end fem meter langt uldbånd. Og ovenover var anbragt en raffineret kyse. Hun har været statelig i sin spinkle ungdoms pragt.

Originalfundet er på Nationalmuseet, og både her og på Haderslev Museum ses kopier af dragt og frisure, der er blevet grundigt analyseret af Margrethe Hald og Karen-Hanne Nielsen. I Vojens er opstillet en statue af hende, udført af Jens Peter Kellermann, 1979, og anbragt i et bed med »oldtidsplanter«. Hvis hun i sin tid havde båret dragten, som skulpturen viser, er det næppe sandsynligt, at hun har kunnet bevæge sig mange skridt.

Broby-Johansen mener, at hun har haft skørtet hængende løst over hofterne. »Og det stemmer godt med, at den fornemme bronzealderskvindes største smykke har været det runde kvindeskjold. Man bærer ikke smykker uden på tøjet. Hvor meget det end strider mod vore begreber om decorum har de vist bar mave. Og hvorfor ikke? Man har i skiftende kvindemoder blottet hals, ryg, bryst, hvorfor ikke centret for det nye liv?«

Vikingebopladser.

Arbejdet med naturgasnettet i Sønderjylland har givet mange arkæologiske fund, bl.a. tre vikingebopladser – de første i landsdelen –, der dukkede op ved Vojensgård, Uldal og Syvsig. Her udgravedes langhuse (beboelser) og grubehuse, der sandsynligvis har været værksteder og lagerrum.



Syvsigpladsen var både den største og rigeste. Den havde været beboet fra tidlig romertid til vikingetiden, dvs. gennem 600 år. Blandt meget andet fandtes her to smykker, en rigt udført nåleplade af bronze og en engelsk mønt fra o. 870, bøjet sammen til en perle.

Lidt længere mod nordøst, ved Simmersted, fandtes 1945 en betydelig sølvskat, nedgravet o. 500 e.v.t. – i folkevandringernes urolige tidsalder.

To forsvundne sogne.

Der findes efterretninger om to kirker syd for Vojens – Nybøl og Arvad –, som forsvandt i slutningen af middelalderen, da sognene blev folketomme. På kort fra 16-1700-tallet er kirketomterne endnu afsat, og da man anlagde længdebanen i 1864, skar man øst for Lilholt gennem et hjørne af Nybøl kirkegård, som på den måde blev sikkert stedfæstet. Derimod kendes tomten efter Arvad kirke ikke, men H.V. Gregersen mener, den skal søges på Træhede nordøst for Strandelhjørn.

Når disse hedeegne blev forladt o. 1400, skyldes det lokale klimaforværringer, som i åringer ødelagde høstudbyttet, mener Gregersen. »Når man betænker, at datidens agerbrug kun havde et yderst sparsomt foldudbytte, ofte højst omkring ved tre fold, vil man forstå, at man har måttet opgive at udnytte de golde og sandede egne landbrugsmæssigt.« Kun små udsving i høstudbyttet afgjorde, om man overlevede eller døde af sult. Krige og pest har ikke gjort det bedre.

Allerede i slutningen af 1400-tallet kom der igen folk til det nordøstlige hjørne af Nybøl sogn, idet Jernhyt, hvor man udsmeltede jern af al og myremalm, nævnes 1475, og Gammel Ladegård, en nyopdyrkning udgået fra Tørning, er fra omtrent samme tid. Egnene syd for forblev stort set ubebyggede indtil for ca. 150 år siden.



Tiedjelinjen. Omtegnet efter Franz von Jessen: »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie«. ▶

Johs. Tiedje, ca. 1919 (HSS).

Tiedje-linjen.

Johannes Tiedje fødtes 1879 i Skrydstrup, hvor faderen, der havde været dansk officer i 1864, var præst. Skønt erklæret tysk var Tiedje hele livet stærkt tiltrukket af det danske, og hans første offentlige fremtræden i 1909 var en serie artikler, hvor han angreb den grove fortyskning i Sønderjylland og fremhævede danskernes kulturelle indsats. De gav stødet til oprettelse af den tyske Fredsforening og Præsteforeningen, som begge stod for en mere kulturelt betonet nationalitetskamp.

Efter nogle år som frimenighedspræst i Königsberg (nu Kaliningrad) i Østprøjsen og frivillig deltagelse i 1. verdenskrig blev Tiedje 1918 den tyske regerings sagkyndige med hensyn til slesvigske spørgsmål. Han deltog aktivt i agitationen forud for afstemningerne i 1920 og fremsatte – efter 10. februar – forslag om en grænselinje fra Højer nord om Tønder og Tinglev til Flensborg Fjord. Dette kunne overfladisk set virke

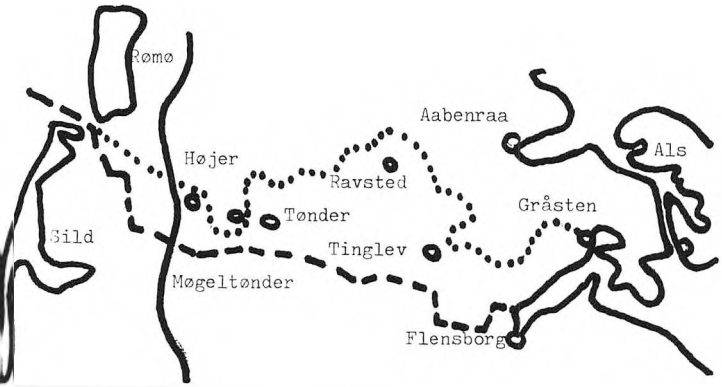

retfærdigt, idet en del kommuner i dette område kun havde et lille dansk flertal og enkelte en stærk tysk majoritet. Taget under et var der et tysk flertal på 52 pct. Men heraf havde Tønder alene over en tredjedel af de tyske stemmer, og Højer og Tinglev byer tilsammen mønstrede ca. den næste tredjedel. Landdistrikterne var overvejende danske. Denne såkaldte Tiedje-linje blev dog ikke til stort mere end et kuriosum i tiden efter afstemningen, men spillede dog en vis rolle i den tyske agitation et stykke ind i 30'erne.

I mellemkrigsårene oversatte Tiedje Grundtvig til tysk, og 1945 blev han – som erklæret demokrat og antinazist – konstitueret landråd i Flensborg, bl.a. anbefalet af danske kredse. Her døde han 1946. Han var en »ægte søn af grænselandet«, skrev Bjørn Hanssen i en nekrolog.

To digtere – far og søn.

Chr. Seeberg (1893-1937) var førstelærer og degn i Skrydstrup. 1928 udsendte han den beskedne digtsamling »En jenle kaels jul«, som i stilfærdige, men sprogligt præcise vers giver billeder af de små ting:

Det vår den føøst do fek, mi dreng,
law do begyndt å gå,
do fåldt så tit, men støtt dæ et,
for a, a passet å.

Så gref do fat i faes hand,
hvornær de slow en slaw,
do vinglet lidt å så dæ om, –
så gik do sjell en daw.

Hans søn, Peter Seeberg (f. 1925), opholdt sig under krigen et år i UFA-filmstudierne i Berlin, hvor hans første roman, »Bipersonerne«, hentede motiv. Mest kendt er nok »Fugls føde« (1957). De to seneste bøger har sønderjysk motiv, »Ved havet« om en sommerdag på Rømø og »Om fjorten dage«, der giver et portræt af en stationsby, som kan være Vojens.

Af fag er han arkæolog, og også sprogligt afdækker han de skjulte lag: »Købmanden rejste en chokoladeautomat hen mod aften. Den var fyldt op inden mørkningen. Forhåbentlig kan der så blive indført lommepenge. Det må jo være meningen med det.«

Fliegerhorst – flygtningelejr – flyvestation.

Allerede i 1942 bemærkede folk i Skrydstrup, at tyske rekognosceringsmaskiner viste en påfaldende interesse for byen og egnen, og den 27. oktober 1943 begyndte tyske ingeniørtropper at sætte pæle og mærker i markerne, i øvrigt uden at landmændene havde fået nogen orientering.

Men den 24. november fik de første 27 familjer besked om at være ude af deres ejendomme inden jul. Fristen blev dog forlænget til 1. januar. Der skulle bygges en militær flyveplads i sognet. Gårde og huse blev vurderet, og der blev bestemt en afståelsespris, som dog senere blev nedsat for alles vedkommende, for en enkelt med helt op til 34,3 pct.

Officielt var det den danske stat, der købte og derefter lejede arealerne ud til tyskerne. Det vil i realiteten sige, at det var danskerne, der betalte gildet.

I alt eksproprieredes 121 ejendomme med o. 2300 hektar, og 464 mennesker i Skrydstrup sogn plus enkelte i Vedsted og Bevtoft sogne blev fordrevet. Fristen til at forlade hus og hjem var normalt under en måned.

Den 27. februar 1944 holdt sognepræst H. Hejselbjerg Paulsen afskedsgudstjeneste, hvor han bl.a. sagde: »Vi oplever i dag vor menigheds langfredag. Men vi ved, at på langfredag fulgte påskemorgen (..)







Vi skal drikke den bitre skål. Lad os gøre det uden at klage og klynke.«

»Højtideligheden var uforglemmelig og havde et alvorsfuldt præg. Mange af menigheden græd uden at lægge skjul på deres bevægelse,« skrev »Dannevirke«.

Tyskerne rykkede straks ind og begyndte anlægget af en start- og landingsbane og et system af rullebaner, ligesom der opførtes hangarer, flyverskjul, bunkers og et utal af maskingeværreder. Der blev ikke bygget nogen kaserne, da selve landsbyen skulle rumme mandskabet. Byen blev endvidere omgivet af et kompliceret system af pigtrådshegn og løbegrave.

Fliegerhorst Hadersleben, som var det officielle navn, havde næppe nogen direkte indflydelse på krigsførelsen, da den mest tjente som flyveskole. Men hvad den kunne have været brugt til, fik man en klar fornemmelse af efter befrielsen ved fundet af meget detaljerede kort – to jernbanevogne fulde! – over Norge og Sovjetunionen.

Englænderne havde i øvrigt planer om at bombe de tyske flyvepladser i Danmark den 2. april 1945, og en armada på 708 tunge bombefly og 712 jagere var undervejs, men vendte om på grund af dårligt vejr, kort før den nåede Jyllands vestkyst.

Ved befrielsen var der ca. 100 maskiner af forskellige typer på pladsen. Nogle af dem var fabriksnye. De faldt alle i englændernes hænder. De undersøgte og prøvefløj maskinerne, som derefter blev sprængt.

1945-48 var der flygtningelejr i Skrydstrup by og i en nærliggende baraklejr, hvor i alt ca. 3800 tyskere opholdt sig. Samtidig blev hangarerne brugt som gennemgangsværksted for engelske og amerikanske biler til det danske forsvar.

Da flygtningelejren nedlagdes 1948, blev hele byen og to tredjedele af de eksproprierede arealer frigivet.

Øverst: Indskrifter på et hus nær Lilholt. Midten: Sprængte tyske fly, 1945. Nederst: Flygtningelejr mellem Skrydstrup og Vojens. De to nederste billeder: Flyvestation Skrydstrup.

De gamle ejere havde forkøbsret til deres ejendomme, men kun ca. 10 pct. benyttede sig heraf, og resten blev solgt til tilflyttere.

Samtidig var der planer om at gøre pladsen til dansk flyvebase. 1. maj 1953 åbnedes Flyvestation Skrydstrup med en eskadrille jagermaskiner, senere kom yderligere to til. Bl.a. har her været stationeret fly af typen F-84 Thunderjet og F-100 Super Sabre, som nu er afløst af F-16 jagere.

En romersk filosof sagde, at »vil man bevare freden, må man forberede sig på krig.« Det er – med alle de uhyggelige perspektiver, det indebærer –, hvad man gør i Skrydstrup.

Siden begyndelsen af 1960'erne har flyvepladsen dog også tjent om civil lufthavn med daglige forbindelser til og fra København.

På flere huse i byen og egnen kan man endnu skimte de tyske numre og indskriften fra 1945: »In RAF-control«. Vest for vejen mellem Over Jerstal og Skrydstrup ses et par velbevarede tyske flyverskjul. Bunkers og maskingeværreder findes adskillige steder i byen og rundt om pladsen, og bl.a Tingvejen og Pottervejen er tidligere tyske rullebaner.

F-16-fly går på vingerne. Foto: Flyvestation Skrydstrup.





Detalje af altertavlen, Nustrup.

Nustrup

Det store firkantede sogn har været tæt bebygget allerede i oldtiden, hvad mange gravhøje vidner om. Der har været ca. 200, og heraf er 45 bevarede.

I præstegården fødtes Fr.R.H.Bülow (1791-1858), der kun 11 år gammel trådte ind i hæren. I Treårskrigens første år udmærkede han sig i den grad, at man kaldte ham »armeens sværd«. 1849 blev han overgeneral, og da fjenden belejrede Fredericia, samlede han i dybeste hemmelighed store styrker i byen og ledede det sejrrige udfald den 6. juli. På grund af sygdom deltog han ikke i felttoget 1850. Han er begravet på Dybbøl kirkegård.

Den 45 meter lange kirke er en af vore største landsbykirker. Apsis, kor og skib er opført af smukt hugne granitkvadre i romansk stil, mens tårnet er sengotisk og af tegl.



Den figurrige Golgatha-tavle er fra o. 1475. Yderst på hver side af midtskabet sidder en engel. Den venstre er oprindelig, en lille forgyldt figur, som bærer den gode røvers hvide sjæl, et nøgent spædbarn i bedestilling. Figuren til højre skulle egentlig stå ved korsets fod, hvor der endnu er taphul til den, og i stedet skulle der oppe på tavlen have været en djævel med den onde røvers sorte sjæl. Desværre er han borte. Man har vel i en mindre robust tid ikke ønsket så pågående at blive mindet om helvede!

Under korset står 40 figurer: herremænd, præster, bønder og soldater samt kvinder fra forskellige samfundslag. Nok værd at kikke nøjere på. Og på fløjene et galleri af helgener og apostle.

To figurer fra sidealtertavler – Guds Moder og Laurentius, som kirken var viet til – hænger i skibet. Laurentius er kun en stor dreng med et åbent, lidt naivt ansigt. Han er i diakondragt og har en spændbog i hænderne. Latinskolens duks.

Sankt Hjælper.

Kirkens interessanteste inventarstykke er dog Sankt Hjælper-krucifixet, der er enestående her i landet. Det er en 135 cm høj figur af den korsfæstede, påklædte Kristus med krone og bølgende fuldskæg.

Skønt det er skåret i 1400-tallet, viser det ikke gotikkens lidende frelser, men den romanske – eller snarere byzantinske – himmelkonge. Forbilledet er et krucifix i domkirken i Lucca i Italien, hvor den kjortelklædte Kristus ligeledes har fuldskæg. Det blev regnet for undergørende, og folk valfartede dertil fra hele Europa. Den kendteste danske pilgrim var Erik Ejegod.

Nustrup kirkes to øvrige krucifixer er fra samme tid. Det er traditionelle, rimeligt velskårne gotiske korsfæstelsesbilleder, hvilket i høj grad fremhæver det specielle ved den majestætiske, påklædte figur.

Generalløjtnant F. Bülow. Malet af Aug. Jerndorff, 1890. Frederiksborg.



▲ *Sankt Hjælper, Nustrup.*

Da det var blevet glemt, hvorfor man egentlig lavede krucifixer som dette, opstod legenden om Sankt Hjælper – et eventyr om en hedensk konges smukke og kloge datter, der blev omvendt til kristendommen og derfor sagde nej til alle de hedenske friere, som efterstræbte hende. Til sidst blev det faderen for broget, og han lod hende spærre inde i et fængsel. Her bad hun så mindeligt Gud give hende et udseende, så ingen mand ville begære hende, og næste morgen havde hun langt fuldskæg. På faderens spørgsmål om, hvordan det var gået til, svarede hun, at det havde Kristus gjort, og derfor havde hun kåret ham til brudgom og ingen anden. Da blev faderen vred og sagde, at så skulle hun også dø på samme måde som han. »Jomfruen føjede ham villigt heri og døde på korset,« slutter legenden.

Da man troede, at hun kunne lindre alskens sorg og nød, kaldtes hun Sankt Hjælper. Og derfor mente man, at disse sjældne byzantinsk inspirerede krucifixer ikke viste Kristus, men den skæggede dame!

Også i Kliplev havde man en Sankt Hjælper-figur. Den er nu borte, men på klokken i Kværs ses en primitiv gengivelse deraf. Ud over figuren i Nustrup er der i dag kun én Sankt Hjælper tilbage i Norden – i Östra Vram i Skåne.



Steffen Steffensen o. 1950. Foto i privateje.

Steffen Steffensen.

»Han kender sit folk – og sine folk, deres dagligdag og højtidsstunder, deres små glæder og store sorger. Han har selv levet deres liv,« skrev Peter Skautrup om Steffen Steffensen (1897-1976) og tilføjede, at han havde »en forbavsende evne til at få målets naturlige diktion føjet ind i en versrytme,« som i dette vers om degnen og hyrdedrengene i skolen (fra »Bette Jens«, 1931):

Di gavvt, å di næj da så groww i æ øvn,
men han lo dem sej, nær di så fild i søwn,
– de uunt jo wol, nær di sku hjem.
Vi grinder jo a dem; hwa tænnt vi o de,
for vi håj jo fåt ålld de søwn, vi trænd te;
vi håj åller wan opp æ klokk fem.

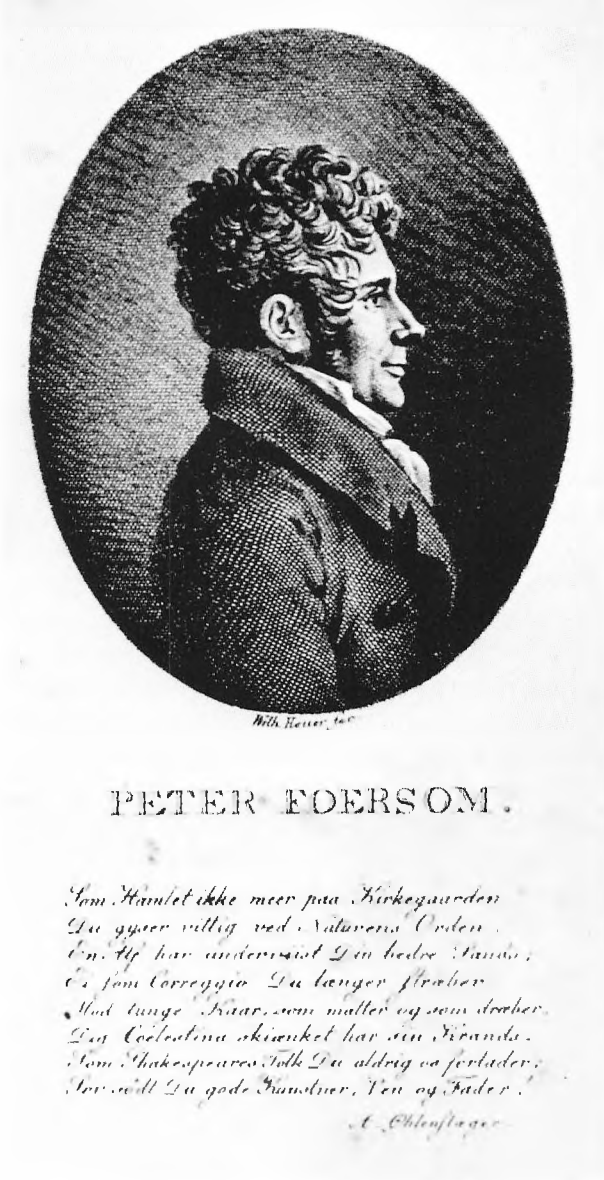

Peter Foersom. Kobberstik af Wilh. Heuer. Fra »Digte af Peter Foersom«, 1818.

Han stammede fra Vestjylland og blev 1923 lærer i Nustrup. Allerede samme år debuterede han med digtsamlingen »De æ skjøn i æ enng«, og i alt udsendte han en snes samlinger af digte og fortællinger, næsten alle i barndomsegnens mundart. Trods de mange år i Sønderjylland var han trofast mod det vestjyske sprog og blev en af dets fineste formgivere.

En medicinsk pioner.

Det er sjældent, gammelt kirkeinventar kan tidsfæstes på dato, men Øster Lindet kirkes veloplagt skårет prædikestol er dateret »den 3. maii anno 1631« og forsynet med en opfordring til præsten: »Raab hoit, spar icke, oploft din røst«! Desværre har kunstneren ikke signeret sit værk.

Billedfelternes grove og livfulde apostelmalerier er fra 1729. Marcusløven har menneskelige ansigtstræk: en nidkær, måske lidt småtskåren person med stikkende øjne. Det må være et portræt. Er det sognepræsten, maleren har haft et godt øje til?

En tavle optegner, »hvad enhver haver givet til klocken« i 1790, fra de rige bønders 15 rigsdaler til fattig Mads Krestensens 3 skilling. »Summen på penge er 140 rigsdaler 12 skilling. Tallet på navne er 82,« oplyser tavlen med pedantisk nøjagtighed. Da der gik 6 mark á 16 skilling på én rigsdaler, har gennemsnitsydelsen været 1 rigsdaler 4 mark og 4 skilling.

På præstetavlen bemærker vi Peder Thun, der døde her i 1783. Han var en af de rationalistiske teologer, som også var optaget af den timelige velfærd, og han var en af de første her i landet, der foretog vaccinationer af hornkvæg. Det faldt så heldigt ud, at han blev tildelt Det kongelige Landhusholdningsselskabs guldmedalje for sine forsøg. Han var også den første i Danmark, der vovede at vaccinere mennesker mod kopper, og det var sine egne børn, han brugte til det vovelige eksperiment.

Thun var tidligt ude. Den allerførste koppevaccination på mennesker fandt sted i England i 1774, og først 1796 blev metoden videnskabeligt beskrevet af Edw. Jenner. 1802 fik Danmark sit første vaccinationsinstitut, og siden 1810 har koppevaccination af alle børn været obligatorisk her i landet.

Den første Hamlet.

Peter Thun Foersom (1777-1817) var præstesøn, født i Øster Lindet og dattersøn af vaccinationspioneren Peter Thun, som han var opkaldt efter. Måske er han som lille blevet indpodet mod kopper som led i bedstefaderens forsøg?

21 år gammel blev han ansat ved Det kongelige Teater, hvor han kort efter 1800 slog igennem som skuespiller.

Hans betydning ligger først og fremmest i, at han indførte Shakespeare på dansk. Allerede 1803 indleverede han en oversættelse af »Julius Cæsar« til teatrets direktion, som dog resolverede, at Shakespeare »ikke var passende til opførelse på den danske skueplads« af bl.a. politiske grunde!

Foersom fortsatte dog og udgav flere bind med Shakespeare-oversættelser. Endelig i 1813 blev det første opført, »Hamlet«, med Foersom selv både som medinstruktør og i hovedrollen.

Det blev hans største kunstneriske succes. »Ud fra sin egen karakter forstod han Hamlet, og hvert af prinsens grublende ord eller snertende indfald var vejet på sprogets fintmærkede vægt af fremstilleren selv,« skrev teaterhistorikeren P. Hansen.



Sten i Vrå plantage nær Øster Lindet.

Kongens Holm

Den yderste spids af det ret høje og stejle næs mellem Jels å og Gram å, ca. halvanden kilometer syd for Øster Lindet, er afskåret ved en dyb grav, så der dannes et næsten rhombeformet voldsted, ca. 30 gange 30 meter. Endnu omkring 1800 fandtes her murbrokker, og det velbevarede voldsted, som ikke kendes fra skiftlige kilder, kunne vel friste til en nærmere undersøgelse. Den strategisk gode placering tyder på, at der har været tale om en ganske betydelig befæstning.



T.v. Marcusløven på prædikestolen, Øster Lindet.
Herunder: Kongens Holm.

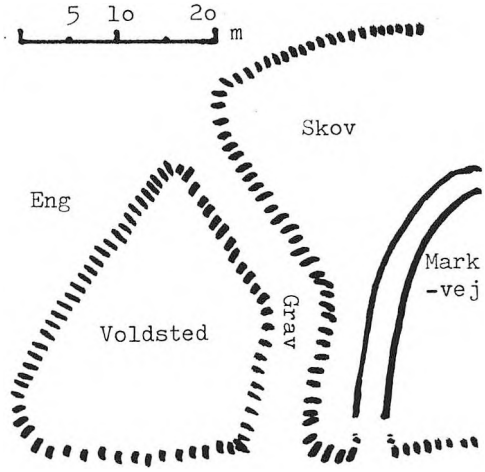



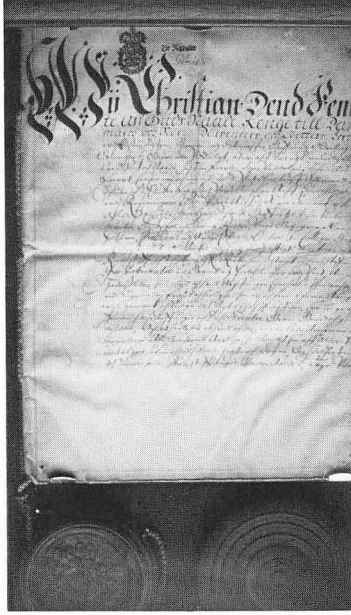



Herover: Mølledammen ved Gram slot. Øverst t.h. Kongeligt gavebrev i Gram kirke. T.h. Gram kommunevåben. Herunder: Nødpengeseddel fra Gram, 1919, med grov politisk propaganda: Statsminister C. Th. Zahle ønsker grænsen længere mod nord, mens de allierede vil lægge den længere mod syd!

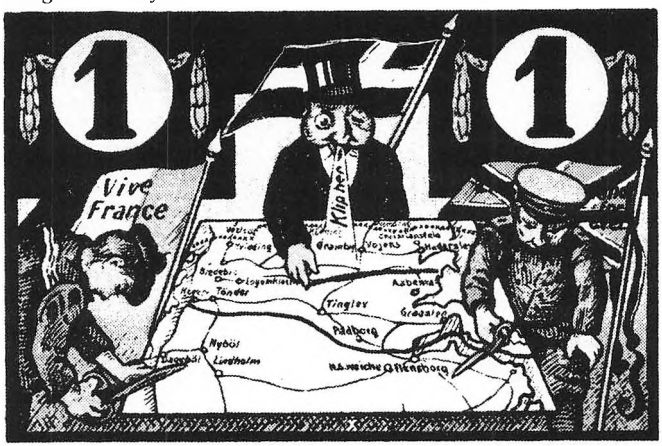

Gram

Selv om Gram er slotsby, bærer den ikke i særlig grad præg af det. Her er således ingen gade for slottets »tjenere« som i Møgeltønder og Augustenborg.

Byen gennemskæres af flere stærkt befærdede veje og var tidligere knudepunkt for amtsbanerne med forbindelser til Arnum (og derfra til Skærbæk og Toftlund), Rødding og Vojens-Haderslev. Især nordpå er banelinjen let at følge, fordi den på længere stræk løb i grav eller på dæmning.

I kirken hænger et lille epitafium med jysk indskrift over en 36-årig præst og hans kone, »som løuer hos Herren – hendes older 28 aar – som haffde til sammen 3 daghter, de 2 leuer, oc den ien leuer i Heren.«

Det gavebrev, som Christian V udstedte i 1673, da han skænkede Hans Schack patronatsretten til Gram og Fole kirker, hænger i skibet. Da grevskabet i 1926

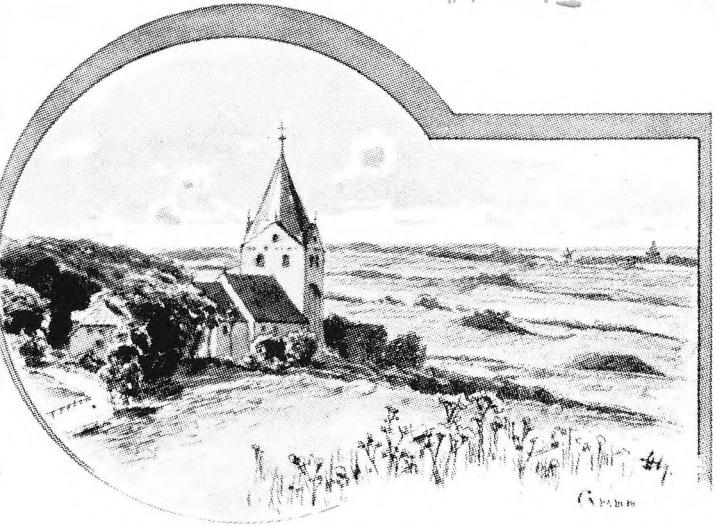

Gram kirke. Tegnet af F. Stoltenberg ca. 1895. Fra »Unsere Meerumschlungene Nordmark«.



Mindesten for Gammel Gram i Hornsbæk enge.

overgav kirkerne til menigheden, fulgte skrivelsen med.

Altertavlen er et gedigent renæssancearbejde, og døbefonten, der er prydet med primitivt hugne mandsfigurer med stritører, har dåbsfad fra o. 1560 med den flakte habsburgske ørn.

På kirkegården står et monument for præsten og digteren Johan R. Zerlang (1864-1924):

> Tro mod din Gud, dit land og dit folk
> stod du i tider trange,
> for modersmålet en fuldgod tolk
> stred du blandt få mod de mange.

Gram slot.

Gården nævnes første gang 1231 som kongens private ejendom, og iflg. traditionen opførte hertug Erik Valdemarssøn en borg i 1314. Den skal have ligget i Hornsbæk enge i udkanten af Gram Storskov, ca. tre kilometer nordvest for slottet. Her er rejst en mindesten. Ved åen, en halv kilometer vest for slottet, skal have stået et endnu ældre Gram, og i Lunden, få hundrede meter øst for slottet, ses svage spor af et lille voldsted på Kammerherre Kroghs høj.

Fra 1300-tallet ejedes Gram af bl.a. slægterne Vind og Kalv og senere af Lembek, Bjørn, Reventlow og Buchwald. I 1372 forsøgte en tysker, bosat i Ribe, at smugle en ladning bøssekrudt til Gram, men blev opdaget og henrettet. Det er det første vidnesbyrd, vi har fra dansk grund om anvendelsen af skydevåben, og tyder på, at Gram har været en moderne udrustet og ikke helt ligegyldig fæstning.

Hvornår slottet blev flyttet til sin nuværende plads, vides ikke, men østfløjen er opført o. 1500 og ombygget knap 100 år senere. Bygningerne blev delvist ødelagt af tyske tropper 1627 og igen 1644 af svenskerne.

I 1664 erhvervede rigsfeltherre Hans Schack gården, der 1671 indgik i grevskabet Schackenborg, da han »erigeredes« (ophøjedes) til greve. Bygningerne blev sat i stand, og sydfløjen opførtes 1670 til standsmæssig beboelse.

Hans Schack II opholdt sig i begyndelsen af 1700-årene en del på slottet, og det var her (og ikke på Schackenborg), at hans hustru, Anna Margrethe – datter af storkansleren Conrad Reventlow – i 1710 »døde« i barselsseng efter at have født arvingen, Otto Didrik II. Hun blev officielt begravet i det grevelige kapel i Møgeltønder, men levede vistnok vi-



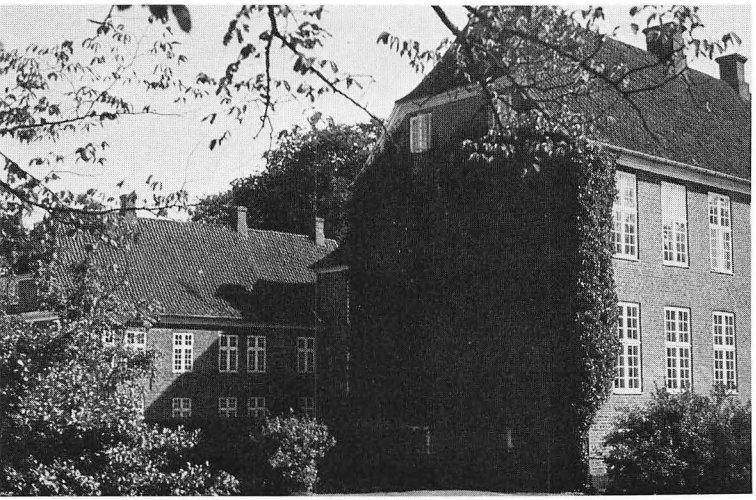



dere som præstekone i Aller til 1722. (Se »Østkysten«).

1719 blev Gram enkesæde for Hans Schacks anden hustru, Anna Sophie, som 1736 købte det af Otto Didrik II. Hun var en meget myndig dame og en stor godssamler, der efterhånden kom i besiddelse af yderligere fem herregårde og to palæer i København, bl.a. det senere Christian IXs palæ på Amalienborg. O. 1750 lod hun vestfløjen på Gram opføre.

Hun var en meget hård »herre«, som søgte at pine mest muligt ud af sine bønder, hvoraf en del var livegne – »trælbønder«, som de kaldtes – mens andre var »frie«, dvs. fæstere under mere humane vilkår. Da hun strammede kravene både med hensyn til hovarbejde og fæsteafgifter, lå hun i idelige processer med sine bønder, der mindedes hende som den »onde« eller »gale« grevinde. Selv om hun oprettede skoler for bønderbørnene, har det ikke mildnet synet på hende.

Der blev fortalt et utal af historier om hendes ondskab. Således skal hun have slået en kammerjomfru ihjel af pur misundelse over hendes ungdom og smukke hår. Bl.a. derfor kunne hun ikke finde hvile i sin grav. »Hver midnat ser man en smuk kvindeskikkelse gå med tøvende skridt gennem værelserne (på slottet), mens hun sorgfuldt vrider hænderne. Når hun kommer ind i den øverste sal i mellembygningen, træder hun hen til kaminen, stirrer i lang tid på en blodplet på gulvet og forsvinder så med sukkende klagelyde,« beretter H.P. Sørensen.

Hun testamenterede godset til sin stedsøns yngste søn, Fr.Chr.Schack, hvis dattersøn Henrik Adolph Brockenhuus arvede det i 1821. Han blev året efter greve under navnet Brockenhuus-Schack.

1822-48 var kammerherre H.E.von Krogh – en bror til sejrherren fra Isted – administrator på godset.

Gram slot fra sydvest, nordvest og syd. På det nederste billede ses de fremspringende »hemmeligheder« (toiletafløb) på facaden fra 1670. Ingen tvivl: her er et hus med moderne bekvemmeligheder!





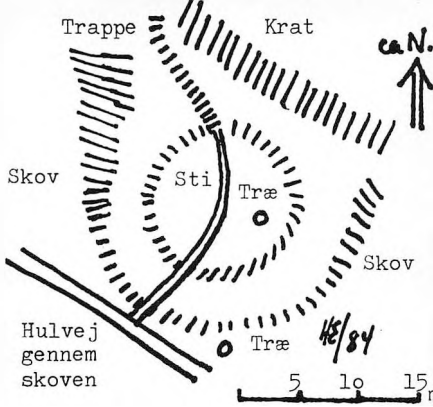

T.v. Anna Margrethe Schack og Anna Sophie Schack. Malerier på Schackenborg, her efter »Danmarks Adels Årbog«, 1932. Herover: Voldstedet på Kammerherre Kroghs høj.

Under en kongejagt i 1840'erne, da Christian VIII gæstede Gram, erhvervede han lokal udødelighed ved at skyde to gange to ræve med fire skud fra sit dobbeltløbede jagtgevær. Stedet for denne bedrift kaldes Kammerherre Kroghs høj, og indtil for få år siden mindedes fuldtræfferne på en nu forsvunden kobberplade på et stort træ.

Adolph Brochenhuus-Schack, der ejede godset 1892-1938, var en stærkt dansksindet mand. Da han havde kaldsretten over Gram og Fole kirker, sørgede han for, at de to sogne fik dansksindede præster. Han er begravet i slotsparken under en natursten med indskrift af Vilh. Andersen:

> Herremand af fødsel.
> Hædersmand i færd.
> For Danmark hans gerning.
> Hans hjerte her.

Slottet der ligger på en kunstig holm i den opstemmede mølledam, står i dag omtrent som i den »onde« grevindes tid. De lidt uensartede, men fint afstemte fløje, der åbner sig mod nord, udgør et fornemt barokhele i smuk harmoni med omgivelserne.

Ridder Kalv.

I 1359 deltog Valdemar Atterdags lensmand på Riberhus, ridderen Erland Kalv, i et jysk herremandsoprør og sluttede sig til grev Gerhard IV af Holsten, som belønnede ham med godserne Gram og Møgeltønder. Imidlertid fortrød han og gav sig igen ind under den danske konge med sine borge.

I digtet »Ridder Kalv« fra 1828 lader Chr. Winther kongen modtage ham med disse ord:

> »Og hør, I hovmænd kære!
> hvad jeg nu sige vil;
> den Kalv er på min ære!
> dog værd at lægge til.
> Som kalv løb han af båsen,
> men som en mægtig ko
> han hjemad satte kåsen
> med stærke kalve to.«

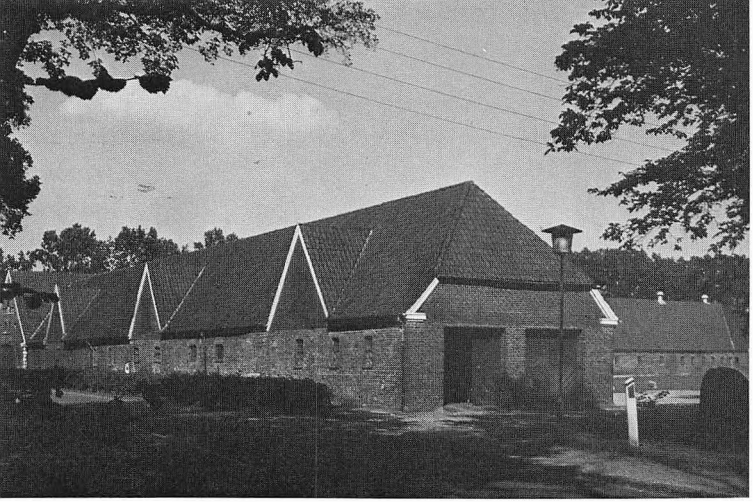



T.v. Gramgårds udlænger. Herover: Stuehuset set over slotssøen.

Erik Kjersgaard skriver, at Erland Kalv – efter at oprøret var nedkæmpet – måtte overgive sig og aflevere sine borge til kongen, som skal have modtaget ham med ordene: »Ter taghe. Det er en god kalv. Den stak af med to huse, men kommer igen som en stud med tre!« En lidt anden version!

»Ter taghe« er et plattysk kraftudtryk, der betyder sådan noget som »hvilke dage!« eller »sikke tider!« Kong Valdemar skal have sagt det så ofte, at det endte med at blive hans øgenavn – på dansk forvansket til Atterdag.

Gramgård – Nybøl – Billeslund.

Gramgårds statelige længer ligger ud til landevejen nord for slottet. De er opført o. 1800, men ombygget 1884 og 1959, da stråtaget blev erstattet af tegl. En stor og særpræget lade, som måske stammede fra 1600-tallet, brændte 1965. Stuehuset er fra 1859.

Nybøl oprettedes o. 1500 som avlsgård under Gram ved inddragning af fire gårde i landsbyen Nybøl. Ved arvedeling i 1585 blev gården skilt fra og tilhørte derefter forskellige holstenske adelsmænd, til Anna Sophie Schack købte den tilbage til Gram i 1754. Den fine, hvidkalkede og stråtækte hovedbygning blev opført kort efter. En ottekantet hestegang af bindingsværk ligger ved husets vestgavl. I dag er gården nedlagt og i forfald.

Billeslund oprettedes 1799 af Knud Bille Schack som avlsgård, men også den er forlængst nedlagt og ligger nu som en tilgroet ruin.

1961 opførtes vest for Gramgård det såkaldte »kotel«, en fælles løsdriftsstald for de tre avlsgårde til 300 malkekøer. Det var det første af den slags staldanlæg i Danmark. Siden er der også opført et »kotel« syd for Nybøl.

Gram og Nybøl godser A/s, som siden 1945 er virksomhedens officielle navn, omfatter i dag 3.131 tdr. land, hvoraf 1.380 er opdyrket, mens resten er eng, skov og plantage.

Slaget ved slotssøen.

To danske statsministre har basis i Sønderjylland: Poul Schlüter, født i Tønder 1929 og opvokset i Haderslev, hvor han også første gang blev valgt til Folketinget, og Th. Madsen-Mygdal (1876-1943), der 1926 efterfulgte H.P. Hanssen som Venstres »flagskib« i landsdelen.



Nybøl set fra nord.

Samme år dannede han regering, og det var derfor naturligt, at det blev ham, som på et stort folkemøde i Gramgårds have den 23. maj 1928 tog diskussionen op med de separatistiske bevægelser, der var blomstret frem i Sønderjylland i landbrugskrisens kølvand.

Madsen-Mygdal opfordrede til sammenhold og afviste alle krav om sønderjysk enegang og regionalt selvstyre, ligesom han opfordrede de landmænd, som følte grunden skride under sig, til at få en ordning med deres kreditorer, som ofte ville være mere interesseret i en akkord end i en konkurs.

Derefter havde de ledende separatister ordet. De angreb statsministeren i hæftige vendinger. »Vi mente, at vi kom til et land med en hæderlig regering,« sagde Cornelius Petersen, »men at finansiere med 50-øres kroner og kræve 100 øre tilbage er uhæderligt.« Th. M. Kylling beskyldte Madsen-Mygdal for at have »gjort Sønderjylland til et fallitbo,« og H.C. Lei luftede håbet om snarlig tysk fremgang.

Det sidste var ikke klogt. Det svejsede de danske bønder sammen, hvor utilfredse de end måtte være med regeringen og den økonomiske politik. Talrige talere undsagde separatisterne, og Hans Schmidt fra Øster Lindet høstede stort bifald, da han sagde, at »jeg vil nødig, man i det gamle land skal tro, vi hernede er utilfreds med, at vi er kommet tilbage til Danmark.«

Derved fik Madsen-Mygdal let spil, og i sin afslutningsreplik afviste han at diskutere nationalspørgsmål med Lei og takkede de mænd, der havde givet





udtryk for sønderjydernes vilje til at dele kår og skæbne med resten af landet.

Svend Thorsen opsummerer sit referat af mødet med ordene: »Danmark vandt«.

Midtsønderjyllands Museum.

Vestfløjen på Gram slot rummer amtets geologisk-naturhistoriske museum, oprettet 1979.

Baggrunden for oprettelsen var de epokegørende fund af hvalfossiler – hidtil 14 – i lergraven ved Gram teglværk. De stammer fra miocæn-tiden for ca. 6 mio år siden, da egnen var dækket af et 50-100 meter dybt hav. Da de samtidig repræsenterer forskellige arter, er de af betydelig interesse for forskningen vedrørende dyrenes udvikling.

Som Johannes V. Jensen skrev:

> Naturen skrev på jordens skifre
> sin alder med fossilets cifre.
>
> Det ene dyr, det har man sandet,
> er kommet, trinvis, af det andet.
>
> Og derfor, varmt, i hvert et led
> del af din sjæl, du kendes ved.

Ud over hvalskeletterne rummer museet en udstilling om livet i »Gram-havet« og en gennemgang af de geologiske udviklingsteorier.

»Jerikos mure.«

En gang omkring 1900 var den nye præst i Gram til visitats i skolen. Da han spurgte en af drengene, hvem der væltede Jerikos mure, svarede denne: »Det ved a et, men det var i hvert fald ikke mig.«

Spørgsmålet blev gentaget, men drengen fastholdt sin benægtelse, og efter timen nævnede præsten det

Øverst: Fossilt hvalkranium fra lergraven i Gram. Foto: Midtsønderjyllands Museum. Nederst: »Jerikos mure« før fornyelsen 1984.

for læreren. Svarene havde gennemgående været tilfredsstillende nok, men der var jo det med Jerikos mure ...

»Ja, når drengen siger, det ikke er ham, så er det ikke ham,« svarede degnen. »Den dreng lyver ikke.«

Det var for meget. Magen til vankundighed havde han dog ikke ventet. Og da præsten en dag mødte kommuneforstanderen (sognerådsformanden), påtalte han det skete og mente, at det var en sag, som burde tages op i skolekommissionen. En lærer med så ringe kundskaber kunne man ikke have til at bibringe eleverne den kristelige børnelærdom.

»Nåe,« sagde kommuneforstanderen og strøg sit skæg, »så stor en sag er det vel heller ikke. Læreren er god nok, og når han står inde for drengen, synes jeg ikke, vi skal gøre mere ved det. Og sådan en pjalt mur kan vel ikke koste alverden, så jeg foreslår, at vi lader kommunekassen tage sig af den sag.«

Nu var præsten for alvor rystet.

Men han kunne jo heller ikke vide, at de gamle mure ved slotsparken i daglig tale blev kaldt for »Jerikos mure« efter slotsforvalter Jerichow!

Præsten i kassen.

Årets historie 1938 udspilledes i Gram. Lørdag den 26. marts kom en ung mand først på eftermiddagen ind til pastor Sv.O.Th. Philipsen (1883-1974) og bad ham følge med, fordi – som han sagde – en af præstens bekendte lå syg ved Gelsbro.



Johan R. Zerlang, præst i Gram 1899-1924. Relief på Gram kirkegård.



Lastbilen, som pastor Philipsen blev bortført i. Nordisk Pressefoto.

Philipsen gik med, og i en lille bil kørte de ud til en øde strækning vest for Gram, hvor en lastbil med en kasse på ladet var parkeret. Præsten blev tvunget til at skrive et brev til sin kone og derefter gennet op i kassen og bundet, hvorefter bilen kørte rundt hele eftermiddagen. Da den gjorde holdt, hørte Philipsen solen blive ringet ned. Han genkendte Gram kirkes klokker og vidste, at han var hjemme. Det lykkedes ham at få løsnet rebet, han var bundet med, og slippe ud.

Da politiet kort efter indfandt sig i præstegården, opholdt hovedmanden sig der. Han havde præsenteret sig for fru Philipsen som sendt af hendes mand.

Det var den netop løsladte Mozart Lindberg, der tidligere havde afsonet lange fængselsstraffe. Hvad motivet til bortførelsen var, blev aldrig helt klarlagt, men pengeafpresning er det mest sandsynlige. Lindberg kom i øvrigt til at tilbringe mere end 60 år af sit lange liv forskellige fængsler, hvilket vistnok er dansk »rekord«.

Pastor Philipsen var en meget aktiv og kendt person, bl.a. i ungdomsarbejdet. KFUM og K-lejren Philipsborg ved Anslet Hage er opkaldt efter ham.

Fole.

Fole er en del af min barndoms landkort. Didde og Jakob Holst på Majgård (»maj« er et gammelt sønderjysk ord for eng) var mine forældres gode venner, og den gamle, stråtækte gård står for mig som en række sommersøndage med stegt kylling, ny kartofler og rødgrød, kaffe og saftevand med masser af kager, kultiveret samtale mellem gamle venner og leg og kroketspil i haven.

Før 1864 hørte Obbekær til Fole, skønt Hygum sogn lå imellem. Selv om landegrænsen blev trukket mellem Hygum og Obbekær, blev beboerne herfra ved at søge Fole kirke, indtil Obbekær blev et selvstændigt sogn i 1880. Det betød bl.a., at greven på Gram, som havde kaldretten i Fole, mistede tiendeindtægten og andre afgifter fra Obbekær. Han anlagde derfor erstatningssag mod den danske stat, men tabte ved Højesteret.

Også fra Hygum blev nogle af de vestligste eng- og hedestrækninger overført til kongeriget og lagt til Obbekær, mens tre små bebyggelser i Kalvslund sogn (Hjortvad, Bavngård og Ravning) tildeltes Hygum. De blev således en del af Slesvig og afstået til Tyskland. Efter 1920 kom de tilbage til Kalvslund, mens Obbekær vedblev at være et selvstændigt sogn.

H.F. Ewald og Carl Ewald.

H.F. Ewald (1821-1908) var landmåler og boede fra 1850 på gården Bredelykke nord for Gram. Her indledte han sit store forfatterskab først i 1860'erne. Krigen 1864 fik ham til at flytte til Sjælland, hvor han kom fra, og her skrev han den lange række af historiske romaner, der gjorde ham til en af landets mest læste forfattere op imod 1900, men som næppe kendes af mange i dag.

Hans romaner rummer »en sjælden historisk kolorit, en Walter Scott'sk vederhæftighed og en egen stilfærdig poesi,« skrev Sophus Bauditz kort før 1900.

Sønnen Carl Ewald (1856-1908) blev født på Bredelykke. Han var journalist og forsøgte sig i snart



H.F. Ewald (t.v.) og Carl Ewald. Fra Vilh. Østergaard: »Dansk litteraturhistorie«.

sagt alle litterære genrer, men det eneste, der har overlevet ham, er de naturhistoriske eventyr, vel inspireret bl.a. af hans barndomsår mellem skov og mark.

»Ewald er utvivlsomt den fantasirigeste og og alsidigste blandt den yngre forfatterslægt,« skrev Vilh. Østergaard 1907, mens Valdemar Vedel en halv snes år senere slog koldt vand i blodet: »Der er meget løst og undervægtigt i denne masseproduktion,« selv om Ewald havde været »en altid oplagt journalist og en livfuld bevæget digternatur.«

Sankt Thøgers kapel.

Da nu brombærkrattet endelig er ryddet, er det muligt at se tomten af det lille middelalderkapel, der lå på en bakke over Gelså-dalen nær en tidligere helligkilde, der blev besøgt så sent som i 1850'erne. En sten meddeler, at »Her stod Hellig Thøgers kirke 1200-1600«.

Den var dog nok noget ældre, eller også har den afløst en tidligere bygning, for det vievandskar i Gram kirke, som henføres hertil, bærer et vikingeansigt med skæg som det, der kendes fra Osebergfundet.

St. Thøger (Theodgar) var en missionshelgen fra England, som døde o. 1065 i Vestervig, hvor den tid-

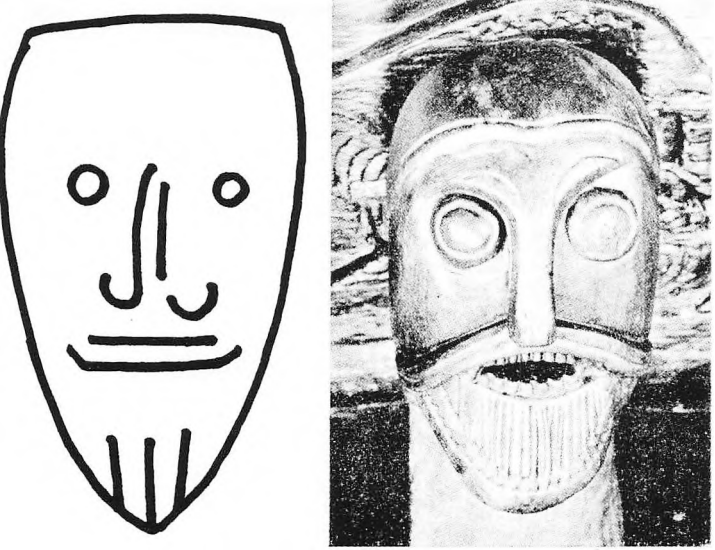

T.v. Hoved på vievandskar fra St. Thøgers kapel, nu i Gram kirke. T.h. Hoved fra Osebergfundet, ca. 800. Fra Broby-Johansen: »Vor kunst«.

ligere domkirke er viet til ham. Dyrkelsen af Thøger er et vidnesbyrd om den engelske kirkes tidlige indflydelse i Danmark, før den tyske blev dominerende.

Man formoder, at kapellet blev nedrevet o. 1572 i forbindelse med en udvidelse af Gram kirke, hvor også et krucifix fra 1300-tallet menes at stamme herfra.

Enderup aftægt.



Enderupskov.

Den stejle skrænt ned mod ådalen et par hundrede meter vest for broen kaldes Enderup Aftægt, fordi et sagn vil vide, at man tidligere gav gamle, affældige mennesker, som ikke mere kunne gøre gavn for føden, en kridtpibe og et fjerdingpund tobak, hvorefter de blev skubbet ned ad skrænten og ud i Gelså. Den var den måde, man kom på aftægt i Enderup! Forklaringen på navnet er vel den, at »aftægt« er et gammelt ord for »nedfald« (tage af), altså skrænt.

Nær Enderupskov er 1954-79 afdækket ca. 200 grave fra romersk jernalder (300-400). Ved en af de første gravninger fandt Hans Neumann et anlæg bestående af to stolpekonstruktioner, den ene inden i den anden, den største ca. 7 × 7 meter i kvadrat. Anlægget var brændt. Det tolkedes som et dødehus, hvor en stormands lig har ligget på lit de parade inden bålfærden. Rester af en egentlig grav fandtes ikke, men det hele havde været dækket af en flad høj.

I udgravningen fandtes skår af en romersk skål, udført i terra sigillata-teknik, dvs. med mønster stemplet i det våde ler, sandsynligvis fra Lezoux i Midtfrankrig i 2. århundrede e.v.t. Et andet vidnesbyrd om fjernhandel er et glasbæger fra en af de romerske Rhinkolonier, fundet 1979.

Enderupskov, der ligger på et sandblæst næs mellem Gram å og Gelså, har måske været en betydelig handelsplads i jernalderen. De mange grave tyder på en talrig befolkning. Man må huske, at det kun er overklassens grave, der findes. Tyende og trælle ofrede man ikke kister og gravgaver på.

1500 tuegrave.

Mellem 1970 og 1974 udgravede Erik Jørgensen en gravplads med 1500 småhøje – tuer – nær Årupgård, der ligger ca. 4 km nordvest for Enderupskov.

Gravene stammede fra tidlig jernalder, 500-100 f.v.t. De ældste lå nær en bronzealderhøj, og derfra bredte de sig 500 meter mod syd. Tuerne var fra en til tolv meter i diameter, ganske lave og ofte omgivet af



Plan over tuegravpladsen ved Årupgård (HM).

en ringgrøft. Foden af højen var i mange tilfælde støttet af en kreds af sten eller stolper. I de fleste fandtes én urnegrav, men der kunne være to eller flere. Urnerne var vellavede, men enkle kar og gravgodset beskedent. En del smykker var af jern, hvilket viser, at dette nye metal har været sjældent og kostbart, et statussymbol nok værd at have med i det hinsides. Endvidere var der i nogle urner nedsat små lerkar, de fleste ret traditionelle, men et enkelt havde form som en fugl, et andet var i halvmånefacon.

Da gravpladsen havde været i brug i ca. 400 år, indeholdt den omkring fire grave pr. år. Med en gennemsnitslevealder på 35 år, hvilket ikke er usandsynligt for den tid, betyder det, at landsbyen, hvis beboere gravsattes her, har haft ca. 130 indbyggere. Ganske mange den gang!

Hørgen ved Kastrup.

En mulig offerplads fra ældre romersk jernalder – o. 100 e.v.t. – blev 1937-38 udgravet lidt nordvest for Kastrup. Omkring en 3-4 meter bred og en meter høj stenbunke – en hørg – fandtes adskillige spor af bål og ofringer, bl.a. mængder af lerkarskår.

Under hørgen var nedsat lerkar med våben og redskaber, bl.a. et sværd, en bronzekedel, en fåresaks og en hvæssesten. Desuden dyreknogler og lillefingerleddet fra et menneske, måske et relikt fra menneskeofre, som må antages at være gået af mode på den tid, hørgen rejstes. Alle disse ting var tydeligvis viegaver, så meget mere som der over karret havde været brændt bål. I asken fandt man rester af et drikkekar, som nok har været brugt i indvielsesceremonien.

Fundene fra Kastrup, Årupgård og Enderupskov er udstillet på Haderslev Museum.

Pigen fra Kamtrup.

Under 1. verdenskrig var der adskillige dansksindede sønderjyder, der flygtede over grænsen for at undgå tysk krigstjeneste. Mange beboere i de yderste grænseegne hjalp dem, men ingen fik så mange over som »pigen fra Kamtrup«, tjenestepigen Karen Poulsen, som vistnok hjalp omkring 400.

En tid tjente hun på Årupgård, hvor hun faktisk var heltidsbeskæftiget med flygtningene. Både hendes hjem og andre – herunder manden på Årupgård – ydede økonomisk støtte, så hun kunne smøre de tyske vagtposter langs Gelså. Selv færdedes hun hjemmevant over grænsen, både legalt og illegalt, og på Karkovgård, lige på den anden side åen, var man hele tiden parat til at modtage de ofte våde og forkomne flygtninge, som havde vadet over åen, somme tider i vand til halsen.

Da hendes virksomhed blev lidt for kendt, var hun nødt til selv i november 1917 at benytte sig af sin flugtrute, hvorefter hun slog sig ned i »det gamle land.«



Pigen fra Kamtrup, Karen Poulsen. Fra Petersen-Pauli: »Sønderjyske rømningsmænd.«



Gelsbro fra syd.

Gelsbro.

Grænsen mellem 1864 og 1920 er klart markeret ved de gamle overgange og særligt tydeligt ved Gelsbro vestligst i Gram sogn, hvor landevejen mellem Ribe og Haderslev passerer Gelså. Her ligger det høje, firkantede tyske og få meter vest for det lavere danske toldhus, opført 1899. Stedet er så meget mere markant, som bygningerne ligger ensomt i øde hede- og engstrækninger.

I øvrigt fulgte grænsen nogle kilometer vest herfor Gelså således, at man fra Sønderjylland skulle mod syd for at komme til Danmark!

Højrup.

Det langstrakte Højrup sogn afgrænses i nord og syd af betydelige skovarealer, som sammen med mange mindre skove og plantager, spredt over flere sogne, udgør Lindet skovdistrikt på 3500 hektar. I Lindet skov sydligst i sognet findes jættestuen Røverkulen med et 3½ meter langt kammer, en langdysse med tre kamre og 14 høje. I nord ligger Stensbæk plantage med bl.a. nogle ganske imponerende indlandsklitter, rester efter tidligere århundreders sandflugt, som nu er fredet.

Kirken har en gotisk altertavle med Kristus som verdensdommer. Under ham modtages de salige i himmerig af en biskop (og det var en stor ære for gemene folk i middelalderen!), mens de fordømte slæbes bort i lænker af sorte sataner. Anskuelsesundervisning for de tungnemme! Ved siderne står lavstammede helgener og apostle med alt for store hoveder, og madonnafiguren i skibet lyser af åbenhed og uskyld. Kan disse øjne lyve?

På kirkegården er begravet lettiske flygtninge, døde i sognet 1946-48. Navne som Madsen, Jacobsen, Libe og Allmann tyder på folkelige forbindelser på langs ad Østersøen.

Herregård og fattiggård.

Gården Gelstoft, der tidligere lå i Gram sogn, var oprindelig avlsgård under Gram og senere kongelig domæne, hvor forpagtere af danske og holstenske adelsslægter stod for styret.

Men »så længe gården kendes, havde den ord for at være en sand- og vandgård,« skriver Toftlundegnens utrættelige historiker, H.P. Jensen. »Den høje jord op imod Tiset var mager og udsat for udtørring og sandfygning. De lave enge var gode, men vandstanden, der ofte udartede til oversvømmelser, gjorde driften vanskelig. Høstakkene svømmede bort, og engene forsumpede.«

Efter en omskiftelig tilværelse, hvor gården blev mere og mere forsømt og skiftede ejer med stedse mindre interval, et år endog tre gange, blev den 1894 købt af Højrup og Spandet kommuner til fattiggård og overført fra Gram til Højrup.

»Gårdens drift skulle danne grundlag for underholdet, og hvor det var muligt, skulle fattiglemmerne deltage i arbejdet. Tanken kunne være god nok, men fattiggårdene blev ofte drevet ved forpagter eller bestyrer, der havde en personlig økonomisk interesse i indtægterne fra fattiglemmernes arbejde og især udgifterne til deres underhold,« siger H.P. Jensen og tilføjer, at historien egentlig burde skrives af kvinder, »fordi de aldrig glemmer dagligdagen. – Der var altid tombe langt til købmands fra Gelstoft«!

I engene ned mod Gelså et par kilometer sydøst for gården ligger det flade voldsted Abildgård, som kan have været Gelstofts forgænger. Det er en rund banke, ca. 25 meter i tværmål, omgivet af en ganske svag sænkning. I engen er fundet rester af tilhugne tømmerstokke, op til fire meter lange – måske fra palisader?

Den flade sandbanke, Fladbælle, mellem gården og voldstedet skal have tjent som tilflugtssted for egnens befolkning under svenskekrigene i 1600-tallet.



Herover: Gade i Toftlund. T.h. Nørre Rangstrup kommunes våben.



Toftlund

Ved siden af kirken ligger stuehuset og en stump af østlængen fra den ellers nedrevne og nedlagte Herrestedgård, tidligere en af sognets største. Kirken kaldtes førhen ofte for Herrested kirke – efter en nu forsvundet landsby, vel sagtens nedlagt i forbindelse med gårdens oprettelse.

På altertavlen fra 1620 står et par kokette dyder, tro og kærlighed, i folderige gevandter. En malet gravsten fra 1704 viser en værdig præstemand med langt skæg, krøllet hår og to bittesmå hustruer ved siden. Ingen tvivl om, hvem der er skabningens herre.

Prædikestolens læsepult bærer denne opfordring til præsten: »Træd frit op! Luk munden op. Hold snart op!« Skønt den er skrevet med renæssance-versaler, vil onde tunger vide, at den skyldes Nationalmuseets konservator Peter Kr. Andersen, der arbejdede i kir-



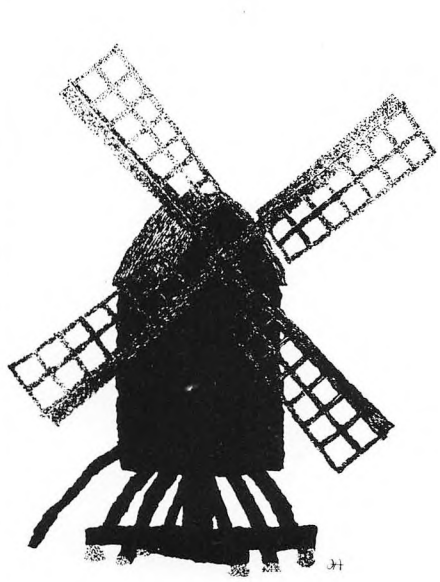

T.v. Toftlund kirke og Herrestedgård. T.h. Stubmølle fra Rangstrup, nu på Haderslev Museum. Tegning af Jørgen Andersen (HM). Nederst: Kalkmalerier i Agerskov kirke.

ken 1954, og som i hvert fald er mester for indskriften under prædikestolen.

Byen var fra 1855 centrum for en retskreds, hvor digteren Theodor Storms søn, Ernst Storm, var dommer 1882-87. Faderen besøgte ham på sine sjældne rejser i Nordslesvig, og han skal have befundet sig vel i Toftlund. Måske er det ved en sådan lejlighed, han har fået inspiration til fortællingen »Festen på Haderslevhus«, eventuelt ved en udflugt til Tørning og Haderslev.

Anlægget af amtsbanerne o. 1900 gav byen et opsving, og den er i dag centrum i Nørre Rangstrup kommune.

Agerskov.

Kirken har noget så sjældent som velbevarede efterreformatoriske kalkmalerier, evangelist-»portrætter« i fantasifulde renæssanceindramninger fra 1632. Altertavlen fra 1597 har malerier, der er små 200 år yngre, i midten en Golgatha-scene flankeret af Kristus i Gethsemane og Isaks ofring. Der er ikke sparet på farveladen og de teatralske virkemidler. To velskårne grupper fra en gotisk tavle hænger i koret.

Herredets gamle tingsted er markeret med en sten nær Rangstrup, mens galgebakken Nujbjerg nord for Agerskov er delvist bortgravet.

En mand, som var blevet lidt vel overmodig af øllet i Agerskov kro, pralede over for sine svirebrødre af, at han turde gå op på retterstedet og hilse på de hængte. Imidlertid havde en mødig glarkræmmer sat sig til hvile under galgen, og da nu manden nærmede sig og højlydt spurgte: »Nå, hvordan går det?«, sva-





66 *Isaks Ofring. Fra altertavlen i Agerskov.*

rede kræmmeren med et træt suk: »Ak, så skidt, så skidt!« Så blev han ellers ædru på stedet og for ned mod kroen, kræmmeren med den raslende kasse bagefter. Med rædslen malet i ansigtet styrtede den førhen så modige mand ind i skænkestuen, hvor de andre så op fra kortspillet og spurgte, hvordan de døde vel havde det. »Den ene er lige efter mig,« stønnede han og sank sammen. Der skulle en del snapse til at få ham på benene igen.

»Den sidste agen«.

H.P. Jensen har fremdraget denne episode:

Ved generalforsamlingen i Agerskov Sparekasse 1885 foreslog forretningsføreren Th. Chr. Høyer, at sparekassen skulle skænke sognet en pæn ligvogn, thi »nutidags kører næsten alle i fjedervogn ... og derfor synes jeg, at det er en skam, at en mand, der hele sit liv har kørt i fjedervogn, skal gøre sin sidste rejse til kirkegården i en simpel kassevogn.«

Da rejste Hans Jepsen Appel fra Mellerup sig. Han var imod forslaget. Han havde »aldrig hørt nogen klage over den sidste agen«!

Forslaget blev dog vedtaget, men Appel skiftede ikke mening. Da der ved en senere generalforsamling var forslag om at give sparekassens revisorer gennem 25 år en passende anerkendelse for lang og tro tjeneste, var han der igen: »Jeg støtter forslaget og foreslår, at der bevilges de to revisorer fri kørsel i ligvognen!«

Bovlund.

På Bovlundbjerg ligger frimenigheskirken, opført 1896, men på grund af myndighedernes chikane først taget i brug 1900. Det er en ret enkel murstensbygning med et spinkelt tårn, kronet af en alt for stor vejrhane. Alteropbygningen er af Martin Nyrop med maleri af N.P. Mols.

Frimenigheden oprettedes 1879. Den udsprang af en grundtvigsk præget dansk kreds omkring bonden Bunde Refslund (1828-1895), der havde været elev på Rødding højskole i Flors tid. I 1861 havde han

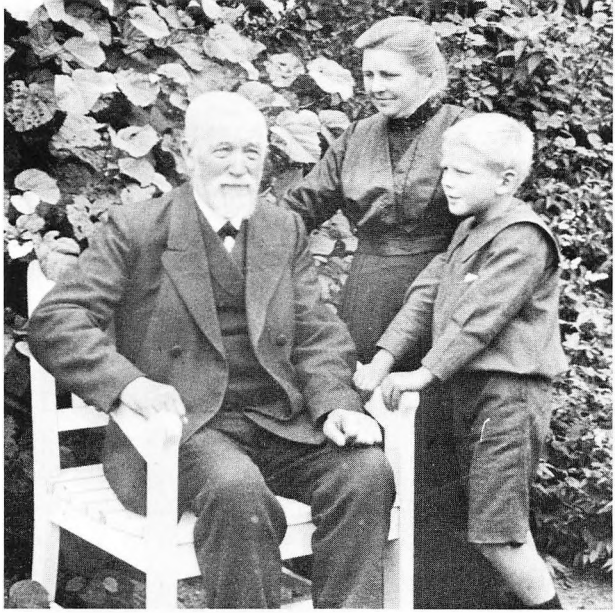



Herover: L.B.Poulsen med familje (HSS). T.h. Bovlund Frimenighedskirke, tegnet af Elias Nielsen, 1979.

sluttet sig til »klosterbrødrene«, en kreds af mænd, som på et møde i Løgumkloster (deraf navnet) havde krævet, at tyskerne fik de samme sproglige rettigheder, som danskerne havde kæmpet for så længe. Den danske »sejr« havde medført, at tysk nu blev undertrykt, som dansk havde været det tidligere. Ved denne aktion kom Refslund i modsætning til gode venner som Flor, Skau og Krüger.

Til kredsen hørte også den unge lærer L.B.Poulsen (1840-1919) i Rangstrup, der blev fordrevet efter 1864 og senere købte en mindre ejendom i Bovlund. Her indrettedes den første kirkesal. Han var menighedens præst til 1916, og indtil 1897 betjente han også en række små menigheder på Skærbækegnen. Frimenigheden i Bovlund eksisterer stadig.

Blandt frimenighedens støtter var storbonden og hesteopdrætteren Laust Arnum (1835-1908), der opførte Bjerggård i 1871 i næsten herregårdsagtigt format. Han var formand for Den nordslesvigske Landboforening i en menneskealder og medlem af kredsdagen.

Neden for »bjerget« ligger Bovlund landsby med flere gamle gårde. I en af dem, Drosselgården, der er nyopført i gammel stil efter en brand for få år siden, har maleren Elias Nielsen indrettet kunstcenter. Her hænger bl.a. et af Asger Jorns og Pierre Wemaires vægtæpper, »Ikaros«, fra 1981.

»Ikaros«, vægtæppe på Drosselgården..





Det gamle degnebol i Branderup.

Johannes Ewalds feriehjem.

Degnen i Branderup hed i midten af 1700-tallet Frederik Ewald, og traditionen hævder hårdnakket, at hans slægtning, digteren Johannes Ewald (1743-1781), som stor dreng skal have været på gentagne besøg i det gamle degnebol, der ligger der endnu.

Desværre lader det sig ikke eftervise, men det er fristende at tænke sig, at han skulle være kommet denne vej på den berømte springtur i 1759, da han meldte sig som frivillig i Den prøjsiske Syvårskrig med det forsæt at vende hjem som helt fra slagmarken og derved vinde sin Arendse. Resultatet blev i stedet kronisk sygdom, drikfældighed og en kurv fra den udkårne. Samt nogle af de bedste digte, der er skrevet på dansk.

I den lille kirke er midtergruppen i den gotiske skabstavle uvist af hvilken grund blevet forvist til skibet, mens et tarveligt maleri fra 1718 af et krucifix, der udgyder lys farve i en døbefont, er fremdraget i stedet. Placeringen burde nok have været omvendt.

Mandbjerg.

Gården, der var i slægten Fausbøls eje siden begyndelsen af 1600-tallet, blev efter en brand 1719 flyttet fra landsbyen Rurup ud i ensomhed på marken.

1787 købtes skoven, og gården blev kendt for sin jagt. Blandt gæsterne i sæsonen var både hertugen af Augustenborg og den danske konge. »De 60 hektar var høj løvskov, eg, bøg, lind, ask, ahorn og elm. Der var også hundredårige skovfyr. Ravne, sorte storke, hejrer og traner holdt til i skoven og dens våde enge. I det forblæste midtland var det en herlighed og værdi uden lige,« skriver H.P.Jensen.

I skoven afholdtes 1852 et stort nationalt folkemøde, som samlede over 3000 mennesker. Drivkraften i dette var den unge Morten Eskesen (1826-1913), der 1851-53 var lærer i Rurup, og som både havde skrevet sange og komponeret melodier til festen. Hovedtaler var H.A.Krüger, hos hvem Eskesen senere blev huslærer. Han er i øvrigt mest kendt for sin store indsats for dansk folkesang, især gennem »Morten Eskesens sangbog«.

Den 281 hektar store gård – egnens største – blev 1906 solgt af den dansksindede ejer, M.Fausbøl, til prøjsisk domæne, hvad der vakte et ikke ringe røre. Hovedbygningen – en stor grå villa – afløste 1909-10 et stråtækt hus fra udflyttertiden. Fra Mandbjerg udstykkedes 1926 ti husmandsbrug.

A.D.Hørlück.

Ved Hans Krügers død i 1881 valgtes Anders Dons Hørlück (1836-1900) fra Kærgård i Rurup til hans efterfølger som landdagsmand. Han fastholdt Krügers linje og nægtede at aflægge ed på den prøjsiske forfatning med den begrundelse, at »den nordslesvigske befolkning har ret til selv at bestemme over sin statsretslige forbindelse.«

De to danske landdagsmænds »tomme stole talte et klart, utvetydigt og mandigt sprog,« skrev J.Jørgensen.

Da stemningen vendte til fordel for edsaflæggelse, ville Hørlück ikke genopstille og blev 1888 afløst af Gustav Johannsen, der også var medlem af rigsdagen.



Herover: Kirkeloftet i Arrild. Nederst: Røverkulen i Lindet skov, nord for Arrild. Tegnet af Kurt von Wouwern, 1983.

Arrild

Altertavlen er en sengotisk Golgathatavle. Yderst til venstre står Veronica og holder svededugen frem, mens de øvrige tilstedeværende af en eller anden grund vender ryggen til. Alterbordsforsiden – antemensalet – viser Kristus som verdensdommer, solidt plantet på himmelbuen og med en oliegren (belønning) i det ene øje og et sværd (straf) i det andet. Nedenunder kravler halvtforrådnede kadavre op af gravene, mens Maria og Johannes knæler fromt, og svævende engle blæser fanfare: »Kom til dommen!« står der på de skriftbånd, som udgår af basunerne.

En sidealtertavle fra o. 1475 med den kronede Maria med barnet stående på måneseglen er et smukt arbejde. Over figuren ses den rigt skårne kølbue og to svævende engle, mens strålekransen, som en gang har omgivet hende, er borte.

Indskrifter flere steder oplyser, at den rige Outzen-slægt fra Roost har haft et ord at skulle sige i sognet. Detlef Outzen har o. 1720 ladet pulpituret »bygge på kirkens bekostning«, mens han selv betalte malingen. Samme Detlef fik lagt nye loftsbjælker ind og hans søn Hans har 1747 »ladet denne kirke staffere«. Lykken er at få sit navn malet på et synligt sted!

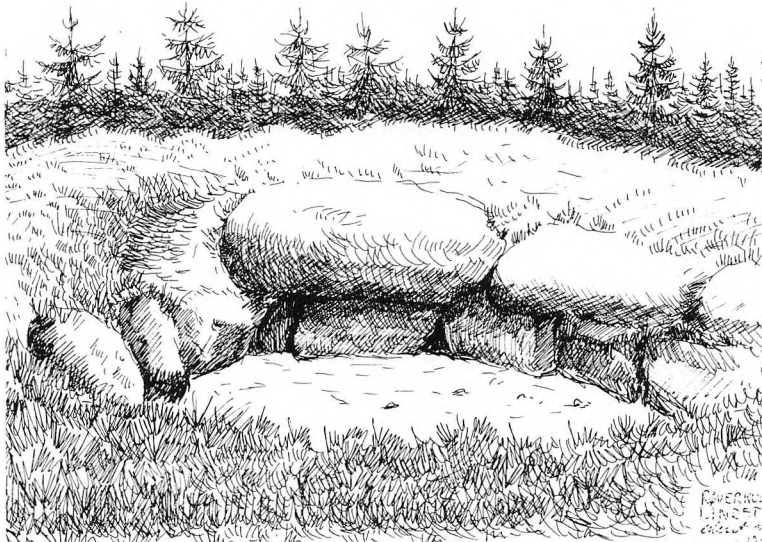



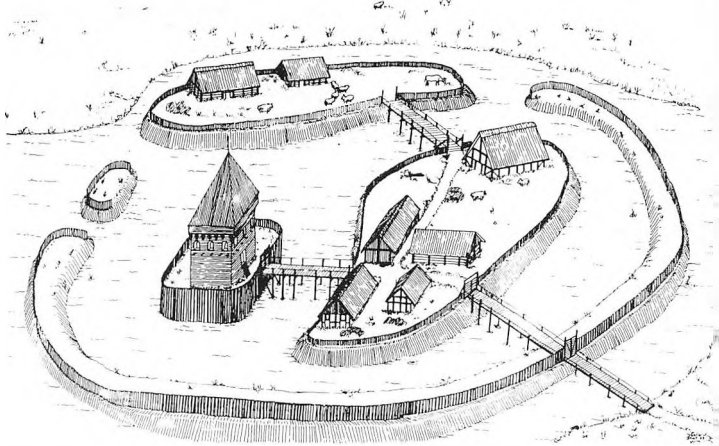

T.v. Nørrevolde. Foto: Hans Stiesdal (NM). Herover: Rekonstruktion af borgen. Tegning af Gotfred Petersen (HM).

Nørrevolde.

Ved Fiskbæk øst for Arrild ligger det meget velbevarede voldsted Nørrevolde, der består af en uregelmæssigt firkantet borgbanke og en skævt afrundet ladegårdsholm, omgivet af dobbelte grave med en vold imellem. Denne udvider sig i nord til en ret bred og flad banke, som sikkert har båret stalde og udhuse, uden at disse dog har kunnet påvises.

Siden 1974 har Haderslev Museum i samarbejde med Nationalmuseet foretaget udgravninger på stedet, og det er derfor et af de bedst undersøgte voldsteder i landet.

Borgen blev anlagt på en naturlig sandbanke midt i dalen og har sandsynligvis været helt omgivet af vand, i hvert fald en del af året. Bankens sider var gravet skarpt af mod voldgravene og derefter støttet med tørv og planker. På borgholmen var der fire meter lange egepæle hele vejen rundt, som dels støttede bankens sider, dels tjente som palisader. Midt på banken lå et murstenstårn med kampestensfundament, ca. otte gange otte meter og med en murtykkelse på halvanden meter. Voldgravene var trugformede og fladbundede og har sandsynligvis haft en vanddybde på omkring en meter.

På ladegårdsholmen, hvor en ret stor del af overfladen blev afdækket, fandtes rester af flere bygninger, sikkert opført af bindingsværk og med murstensgulv. Her fandtes endvidere en dynge meget store, men dårligt brændte teglsten. I voldgravene mellem husene fandtes våben og redskaber, og i graven mellem borgbanken og ladegårdsholmen lå rester af bygningstømmer.

Nørrevolde, som tidligere kaldtes Arnsholm eller Ønsholm, blev nok anlagt i 1200-tallet, og o. 1350 tilhørte borgen stormanden Valdemar Sappi, som Valdemar Atterdag gjorde til staller over friserne. En staller var oprindelig en hofembedsmand med ansvar for hestestalden, altså en slags trænofficer, men i dette tilfælde har der vel været tale om en skatteopkræver eller lensmand. Han var en af Sønderjyllands mægtigste mænd, og ved fredsslutningen med de holstenske grever i 1365 repræsenterede han sammen med Claus Lembek fra Tørning den danske konge.

Få år senere, da krigen brød ud igen, blev Valdemar Sappi kongen tro, mens Lembek gik over til holstenerne. Nørrevolde blev muligvis ødelagt under disse kampe, hvor Valdemar Sappi vel er faldet.

På Haderslev Museum er der en udstilling om borgen og udgravningerne på stedet.

Søndervolde.

Et sagn vil vide, at der »i gamle dage« fandtes en underjordisk gang mellem Nørrevolde og Søndervolde længere nede ad åen.



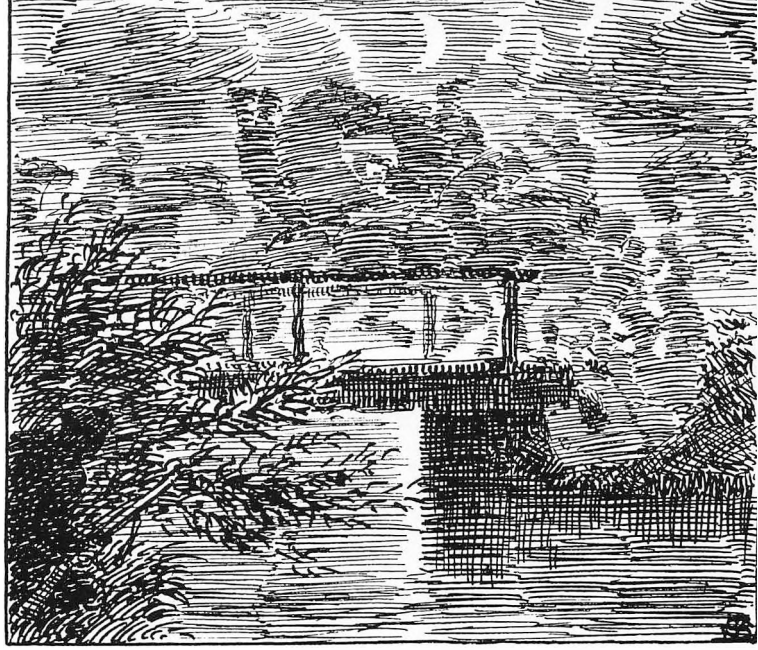

Herover: Søndervolde. Foto: Hans Stiesdal (NM). T.h. Tegning af Niels Skovgaard til sagnet om striden mellem Nørrevolde og Søndervolde. Fra F. Ohrt: »Udvalgte sønderjyske folkesagn«.

Det er naturligvis eventyr og fri fantasi. Underjordiske gange anlægges ikke over en afstand af tre kilometer eller under brede enge og sandede næs.

Søndervolde voldsted er af samme type som Nørrevolde. Også her står den næsten kvadratiske borgbanke med skarptafskårne sider og flad top et par meter hævet over engen, mens ladegårdsholmen øst for er ret udpløjet, og eventuelle rester af volde og grave rundt om er forsvundet fra overfladen. Det smukke voldsted ligger ved en gruppe høje træer, let kendeligt et par hundrede meter fra hovedvejen.

Det fortælles, at herren på Nørrevolde og hans nabo på Søndervolde længe havde været gode venner, men ved et drikkelag sagde Nørrevolde-manden, at han knapt kunne se solen stå op for den usle kragerede sønden for. Det blev Søndervolde-manden lidt knotten over, selv om man nok aldrig har kunnet se fra den ene borg til den anden. Men skænderiet fortsatte, og de svor til sidst at ville dræbe hinanden.

En morgen red de så begge af sted, men hver sin vej og brændte hinandens borge af. På hjemvejen mødtes de på broen over Fiskbæk, der ligger midt mellem borgene. Det kom til en voldsom kamp, hvor alle krigskarlene faldt, og hvor til sidst de to borgherrer dræbte hinanden.

På Nørrevolde var to døtre ene hjemme. Da borgen brændte, tog de deres penge og smykker og med dem i et jernskrin sprang de ud ad vinduet ned i voldgraven, hvor de sank til bunds. Stedet kaldes endnu Jomfruhøl, fortæller F. Ohrt. »Når man støder herned med en lang stang, kan man høre klirren af et jernskrin. Hver nytårsnat lyder røster fra dybet. Den ene søster jamrer: »Mine ben er så kolde!« Den anden svarer: »Mine er ligeså!««

Det samme stednavn – og et lignende sagn om en forsvundet skat – kendes fra engene nær Gelstoft i Højrup sogn.

Også sagnet om det vilde ridt knyttes til stedet. »Folk, som i høstnætter lå på jagt ved åen, har hørt herremændenes vilde ridt og våbengny i luften,« bedyrer Ohrt. – Valdemar Atterdags mænd forfølges åbenbart af hans »forbandelse«!

Roost.

Roost er de store gårdes by. Baggrunden for denne velstand var god kornjord og brede enge, som gav græsning og hø til vældige flokke af kreaturer. En del



Hans Rostgaard med sine to koner. Epitafiemaleri i Helsingør domkirke (NM).

af gårdene måtte sælge jord fra under landbrugskrisen i 1930'erne, hvorved der opstod ca. 40 husmandsbrug.

Bygningsmæssigt mest spændende er Roost Fogedgård, der 1662-1830 var i slægten Outzens eje. Det fornemme stuehus opførtes i 1700-tallet af Christian Outzen (1732-1809), der var en af tidens »bondebankiers«, dvs. en af de rige og solide bønder, som folk turde betro deres pengesager, og som i en bankløs tid formidlede ind- og udlån. Samtidig var han kongelig husfoged i Nr. Rangstrup herred og stod bl.a. for udskiftningen i Haderslev Vesteramt. Husfogeden havde i øvrigt så forskellige pligter som tilsyn med vejvæsen, skove, damme og moser, de kongelige møllers og gårdes forpagtning samt bøndernes tilsigelse til pligtarbejde og udskrivning til militærleverancer. Så der var nok at se til.

Chr. Outzen var en mægtig mand. »Magt beror i reglen på en blanding af penge, god forstand og tilstrækkelig hårdhændethed,« skriver H.P.Jensen. Outzen var i rigelig grad i besiddelse af alle tre dele.

Fogedgården brændte 1848, men stuehuset genopbyggedes af ruinerne og har en del vinduer og to fornemme barokdøre bevaret fra husfogedens tid. Desværre har man her – som på de andre gårde i Roost – erstattet stråtaget med eternit.

På Roostgård nordligst i byen fødtes Hans Rostgaard (1625-1684), »helten fra Kronborg«. Han blev 1656 ridefoged over Kronborg len og nægtede to år senere at sværge troskabsed til Karl Gustav efter svenskernes erobring af slottet. En tid var han i fængsel, men slap fri og arbejdede derefter i modstandsbevægelsen på Nordsjælland og i det danske efterretningsvæsen. Det var således ham, der gav kongen besked om den planlagte svenske storm på København i februar 1659 og senere ankomsten af den hollandske hjælpeflåde. Endvidere deltog han i et mislykket forsøg på at generobre Kronborg. Efter krigen fik han herregården Krogerup i Nordsjælland som belønning. Han er begravet i Helsingør domkirke.

Fra Hofmannsgave stammer adelsslægten Cederfeldt de Simonsen, hvis stamfader, Truels Bertelsen, var herredsfoged i Nr. Rangstrup herred. Hans søn og efterfølger, Lorentz Bertelsen, afstod i 1746 både gård og embede til Georg Chr. Hofmann mod en rimelig aftægt. Deraf navnet Hofmannsgave. Det var Lorentz Bertelsens søn, amtmanden Bartholomæus Bertelsen, der i 1759 blev adlet.

Fra slutningen af 1700-tallet tilhørte gården slægten Thomsen, hvis kendteste medlem, Hinrich Thomsen (1845-1919), i en menneskealder var virksom i dansk nationalt arbejde, bl.a. som kasserer i Sprogforeningen. Også hans søn, amtslæge H.Lausten Thomsen (1878-1958), blev en ledende figur i det danske arbejde.

Sandet, som i dag er den største gård i Roost, ligger ensomt i en stor have nordvest for byen. Stuehuset er en lang, hvid bygning fra 1847.

Bevtoft

I den store og brede kirke, der ligger midt i landsbyen, er bevaret en del udmærkede gotiske figurer, som nu er gavmildt strøet over altertavle og prædikestol, begge fra o. 1640.

Korbuekrucifixet er skåret o. 1250 med elementer af både romansk og gotisk stil: Kristus mere står end hænger (romansk), men benene er krydset (gotisk), han bærer krone (romansk), men ansigtet hælder til siden (gotisk), selv om det mere udtrykker værdighed end lidelse (romansk).

I skibet hænger noget så sjældent som en mindetavle over en tjenestekarl. Husbonden, der har ladet den opsætte, har dog ikke glemt at nævne sit eget navn.

I bygaden står et par ledstolper fra 1802 ved indgangen til et beskedent parcelhus.

Hans Krüger.

Hans Andreasen Krüger (1816-1881) var født på Bevtoft kro og døde på møllen.

31 år gammel valgtes han til stænderforsamlingen, hvor han kun en gang tog ordet, den 18. marts 1848, efter at et tysksindet medlem havde agiteret for oprør mod danskerne, der betegnedes som »et dovent, dorsk og usammenhængende folk.« Krüger, der stod næsten ene dansker i forsamlingen, svarede – på dansk: »Det er klart af alt, hvad der er sket, at de herrer helt overser, at langt over halvdelen af Slesvigs indbyggere er dansktalende og dansksindede og (...) fremdeles vil blive ved og knyttes fastere til moderlandet Danmark.«

Denne modige optræden gjorde ham kendt, og efter Treårskrigen, hvor han virkede i efterretningstjenesten, blev han valgt til Notabelforsamlingen (»de agtede mænds råd«), senere til stænderforsamlingen og rigsrådet, hvor han sammen med bl.a. Laurids

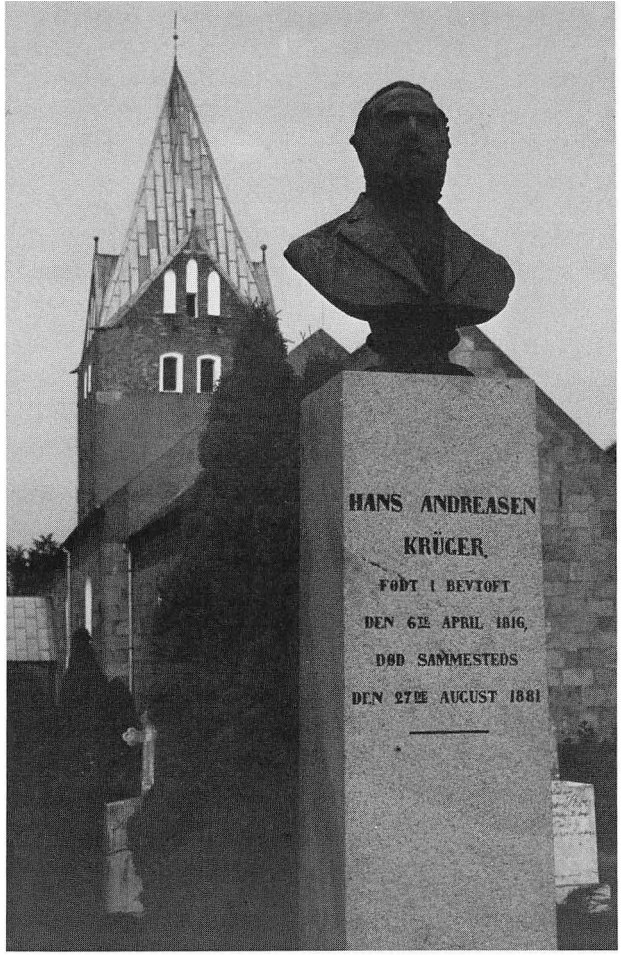

Bevtoft kirke med tørninglensk tårn. Forrest Krügers grav.


Roost Fogedgård.



Skau og Flor arbejdede for en demokratisk grundlov fælles for kongeriget og Slesvig.

1867 valgtes han til den nordtyske rigsdag og den prøjsiske landdag, og efter 1871 til den tyske rigsdag. I landdagen nægtede han – sammen med Nic. Ahlmann – at aflægge forfatningseden, idet de henviste til Pragfredens paragraf 5 (fra 1866), som lovede folkeafstemning i det nordlige Slesvig. De kom derfor aldrig til at indtage deres pladser. Edsnægtelsen forblev Krügers linje, også efter at tyskerne ensidigt havde sløjfet paragraf 5 i 1878, noget, han aldrig anerkendte.

I rigsdagen formulerede han allerede i 1867 sammen med Ahlmann det program, som de danske sønderjyder stod på helt frem til Genforeningen: »Vi føler os som danske. Traktatmæssig ret opfordrer os til at udtrykke vort nationale sindelag med fuld åbenhed. Vi vil behandles som danske, og det efter folkerettens forskifter.«

Det særlige ved denne linje var, at de ikke accepterede krigens afgørelse, som ellers havde været aner-

T.v. H.A. Krüger, ca. 1870. Fra »Sønderjyllands historie«. Herunder: Bevtoft mølles enge 1861 og 1871. Fra Krüger: »Engvandingsanlægget ved Bevtoft mølle«.

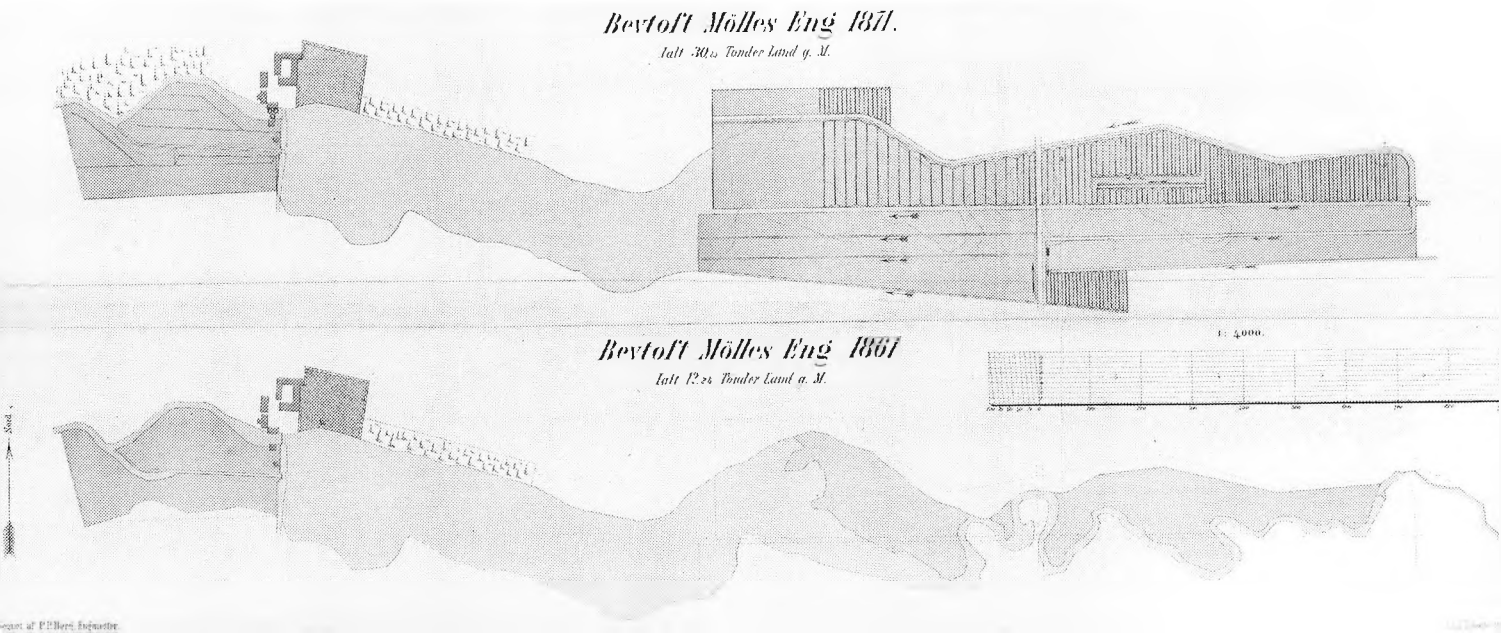

kendt »folkeret« i århundreder. Den danske regering, der levede i frygten for den militært voldsomt overlegne nabo mod syd, havde vel ønsket dette, men det er først og fremmest Krügers fortjeneste, at det ikke gik sådan. Hans (og Ahlmanns) stædige pukken på paragraf 5 og folkeretten betød, at de danske sønderjyders sag blev kendt i Europa, og at gryden aldrig gik af kog hjemme i Nordslesvig.

»De vil alle have ro, men så længe jeg lever, er ro det eneste, de aldrig skal få, for vi har retten på vor side,« sagde han til en ven to år før sin død.

Det er blevet hævdet, at han hverken kunne tale eller skrive ordentligt, og at han ikke mægtede det tyske sprog, at han var stupid og stædig, at han blokerede for langt dygtigere politikere, og at hans indsats i det hele taget er voldsomt overvurderet. Det fjerner dog ikke den kendsgerning, at de danske i Nordslesvig, især i midtlandet og vestpå, havde ubetinget tillid til ham og genvalgte ham gang på gang uden vaklen, netop på grund af hans stædighed, og fordi han nægtede at aflægge ed på den prøjsiske forfatning. Det var den holdning, man havde brug for. Også selv om han i sine sidste år var syg og svækket.

Hans begravelse samlede tusinder. »Han havde været som en konge i landet, beundret og elsket, som ingen slesviger forinden,« skriver H. Lausten Thomsen.

Krügers enge.

H.A. Krüger ejede både Bevtoft kro og Bevtoftgård, og 1854 købte han vandmøllen lidt nord for byen. Stuehuset bærer årstallet 1788, men både det og udlængerne er ombygget efter hans død. Derimod er stuehuset på Bevtoftgård opført af Krüger, men det er tvivlsomt, om han nogen sinde har boet i det. I det »Krügerske enkesæde«, som han også opførte, boede både hans mor og hans hustru i deres sidste år.

Øverst: Bevtoft kro. Midten: Bevtoftgård. Nederst: Bevtoft mølle.

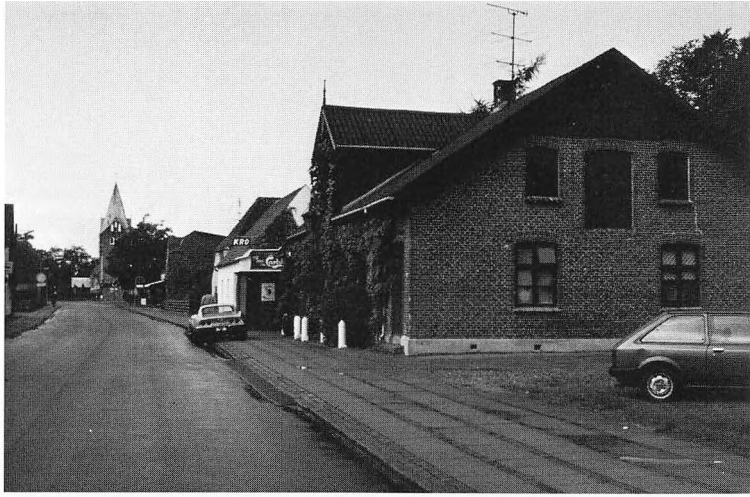





Da Krüger overtog møllen, var den med hans egne ord »faldefærdig« og måtte bygges op fra ny. For at øge møllens kapacitet forhøjede han stemmeværket, hvorved engene øst for mølledammen blev delvist oversvømmet.

Han besluttede derfor at fylde jord på fra bakkerne rundt om. Men efter ca. 300 meters påfyldning stødte man på en to meter høj sandbanke, som spærrede for arbejdet. Hvis den blev liggende, ville den »skamskænde og vansire hele planen, hvori også skønhedsindtrykket var medoptaget,« skrev Krüger. Han fik da den idé at udnytte den opstemmede vandmængde, som det pågældende år var særlig stor på grund af stærke regnskyl, til at skylle banken ud. Som tænkt, så gjort. Ikke alene blev banken fjernet, men alt det sand, som var i den, fordelte sig jævnt ud over resten af engen ind mod mølledammen og lettede derved opfyldningen betydeligt. Da arbejdet påbegyndtes 1861, havde Krüger tolv tdr. land ret værdiløs, vandlidende eng. Ti år senere havde han et 2½ gang så stort areal, der gav udmærket udbytte.

Arbejdet havde dog slugt så store summer, at Krüger kom i alvorlige økonomiske vanskeligheder. Han måtte sælge både kro og gård, men beholdt møllen takket være betydelig hjælp fra gode venner.

Men ingen, der i vore dage har gået i Krügers enge og set den kornafgrøde, de giver, kan være i tvivl om, at hans vision var rigtig. Arealet er nu væsentlig forøget, fordi også mølledammen er udtørret og opdyrket, og Krügers afvandingskanaler er ude af brug.

»De ofre, man anvender på et arbejde, må ikke overstige værdien af den vinding, man har foresat sig at opnå,« skrev Krüger i 1871. Han måtte betale dyrt for kommende generationers udbytte.

Sicherungsstelle Nord.

Allerede før 1. verdenskrig havde den tyske generalstab tænkt på muligheden af en befæstning langs nordgrænsen, men først i 1916 blev planerne realiseret. Det skyldtes frygt for engelsk landgang i Jylland med efterfølgende angreb mod syd.

I løbet af det næste par år opførtes en fæstningslinje fra Djernæs ved Hoptrup tværs over Sønderjylland til diget vest for Skærbæk, i alt ca. 60 km.

Anlægget bestod af tre eller fire linjer, hvoraf kun de to blev klar, men heldigvis aldrig taget i brug. Arbejdet udførtes af pionertropper med hjælp af krigs- eller straffefanger, som var anbragt i lejre under elendige forhold.

Anlæggets forreste linje bestod af et system af løbegrave, hvoraf størsteparten kun var trancheret, dvs. at græstørven var gravet af, med pigtrådsspærringer foran. Løbegravene forbandt et stort antal betonstøbte mandskabsrum, maskingeværstillinger og udkigsposter. En del af anlæggene var dog udført i

Skitse over Sicherungsstelle Nord med de vigtigste lokaliteter.

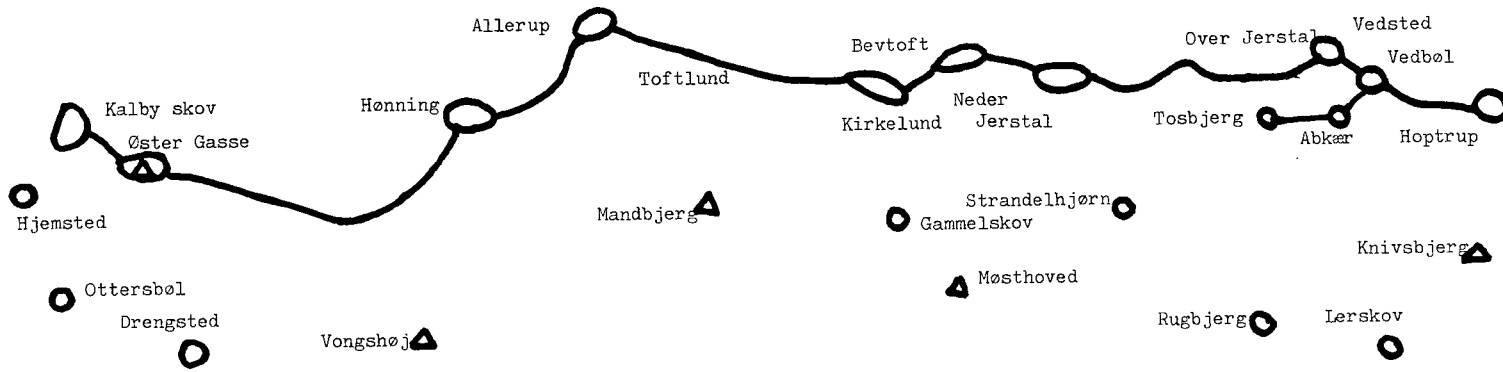

jord og træ. Særlig svært befæstede punkter i forreste linje fandtes ved Hoptrup, Vedbøl, Neder Jerstal, Bevtoft, Kirkelund, Toftlund, Hønning, Øster Gasse og Kalby skov. Flere af disse steder var der bygget feltbatterier og mellemsvære batterier.

I anden række – 2-8 kilometer bag forreste linje – fandtes en række svære og mellemsvære batterier med op til 24 cm skyts, for en dels vedkommende gamle skibskanoner. Sådanne batterier lå ved Lerskov, Rugbjerg, Strandelhjørn, Gammelskov, Drengsted (vistnok opgivet som uanvendeligt) og Ottersbøl. Der blev sagt, at man herfra kunne bestryge området til en linje Esbjerg-Fredericia, men kanonerne kunne sandsynligvis kun skyde godt halvt så langt.

To linjer bagved disse og en forpostlinje vest for Gram kom næppe ud over planlægningsstadiet.

De forskellige anlæg var forbundet med det civile jernbanenet med militære spor, ligesom der i flere af de store batterier fandtes fremføringsbaner for ammunitionen.

Da telefonledninger var sårbare i en kampsituation, anlagdes et system af signalposter (blinksignaler) fra Tamdruphøj ved Øsby via Knivsbjerg, Møsthoved ved Rangstrup, Mandbjerg, Vongshøj, Gasse Høje og Brede til Rømø og Sild. Ved Rødekro oprettedes en radiostation med fem 72 meter høje master. Tidens mest avancerede teknik blev bragt i anvendelse.

Mest intenst arbejdedes der på befæstningen i 1917, men der fortsattes helt til våbenstilstanden i november 1918. Selv om den ikke blev færdig, må den anses for en af 1. verdenskrigs stærkeste fæstninger. Ved opførelsen af Sicherungsstelle Nord kunne man gøre brug af de senest indvundne kamperfaringer, og bl.a. undgik man franskmændenes fejl i Maginotlinjen. Her var fæstningen kun vendt mod fjenden,

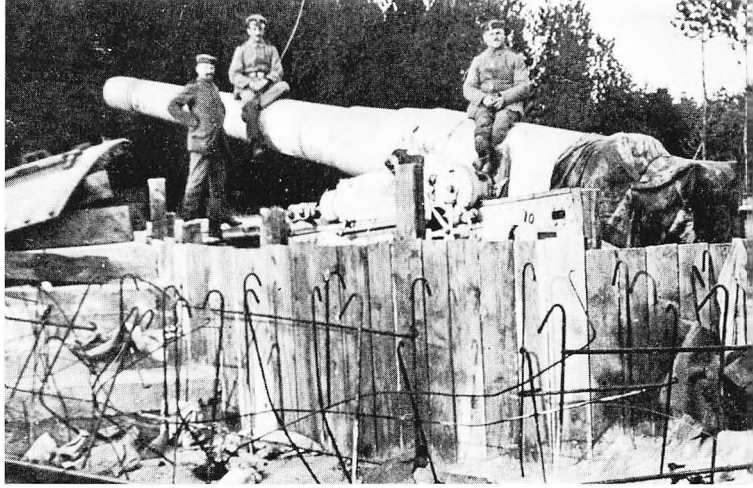





Øverst: Kanonen i Rugbjerg batteri. Fra Senius Tiedemanns samling. Midten: Gammelskov-batteriet. Nederst: Pionerbroen nordvest for Bevtoft.

mens den var åben bagud. Blev den således gennembrudt eller omgået, var den hurtigt løbet over ende, hvilket skete i 1914. Derfor var de enkelte støttepunkter i den sønderjyske linje også forsynet med stillinger til flankebestrygning og forsvar bagud.

Efter Genforeningen forblev den nordvendte sikringsstilling en trussel mod Danmark. Ved en konflikt med Tyskland ville den virke som en invitation, og derfor besluttede generalstaben efter en nødtørftig fotografering og opmåling at ødelægge stillingen, og 1922-25 blev størsteparten sprængt i luften. Af mere end 800 betonkonstruktioner er vel o. 120 tilbage i nogenlunde intakt stand.

Mest imponerende er dog ruinerne af de store batterier i Gammelskov, som er åbent for offentligheden, Rugbjerg og Strandelhjørn. Nordvest for Bevtoft ligger »Pionerbroen« med indskriften: »Erbaut – Ers. Pionier Komp. 10 – 1918« indstøbt i broens vestside. Her og flere andre steder var forberedt opstemninger, så man kunne sætte terrænet foran stillingen under vand eller i hvert fald gøre det mere fugtigt, hvilket ville virke stærkt hæmmende på en angribers fremrykning.

I 1928 omgikkes det danske militær med planer om en »omvendt« sikringslinje fra Ribe til Haderslev, den såkaldte Haderslev-stilling. Planen nåede dog aldrig udover generalstabens tegneborde, inden den arkiveredes stemplet »Fortroligt«.

Fangelejren ved Damgård nær Rugbjerg. Fra Senius Tiedemanns samling.



I de senere år har især Ulrich Holstein og Mogens Scott Hansen forsket i stillingens historie og opbygning, så dens forløb, armering og kommunikationssystem nu er ganske velkendt.

Luftkampe og bomber.

I vejkrydset syd for Neder Jerstal er rejst et monument for seks engelske flyvere, hvis maskine blev skudt ned natten til den 26. april 1942. Ligene af fem flyvere lå i et par døgn på marken, inden en sønderjysk veteran fra 1. verdenskrig fik dem begravet i en nærliggende plantage. Kort efter fandtes det sidste lig, og de blev derefter alle seks jordet i Skrydstrup sammen med fem flyvere, der 3. maj var styrtet ved denne landsby.

Natten til den 25/7-1944 blev Over Jerstal opskræmt af en voldsom eksplosion. En engelsk bombemaskine, der blev beskudt af antiluftskyts fra Skrydstrup, kastede en lufttorpedo. Den faldt i et vejkryds, hvor den anrettede betydelig materiel skade.

18/4-1944 blev et Sterling fly skudt ned over Kastrup enge, hvorved fire flyvere omkom, mens tre overlevende kom i tysk fangenskab. Og 26/2-1945 blev en amerikansk flyvende fæstning, der var blevet beskadiget under et bombetogt mod Berlin, skudt ned af tyske jagere nær Tiset. Modstandsbevægelsen skjulte de to flyvere, indtil de via Sverige kunne komme tilbage til England tids nok til at deltage i nogle af krigens allersidste bombetogter over Tyskland.

I Øster Højst står en sten for to amerikanske flyvere, skudt ned 24/2-1944. 8 overlevede.

Æ bejkuhn-sogn.

Tislund er et lille halvmåneformet sogn mellem Gelså, der danner »rygraden« i nord og øst, og Løbæk, som former »den slunkne mave«s indadvendte bue i sydvest.

H.P.Jensen har undersøgt fattigprotokollen for Tislund sogn, der er bevaret fra 1843 til 1899. En sejg

strøm af armod flyder over bladene, og en opgørelse over fattigfolks boligforhold i 1845 er en trøstesløs opremsning af overbefolkede hummere og usle lejligheder. Omkring i sognene – Tislund som andre – lå et utal af små rønner, kaldet »brændevinshuse«, opført i hast af de materialer, man kunne få fat i, billigt og ofte ringe. De fleste af disse huse er nu borte, og de var heller ikke bedre værd. Enkelte står dog – ofte smukt istandsat – og giver i dag kun ringe indtryk af den nød, der var deres baggrund.

Tislund sogn havde ord for at være et »bejkuhn«-sogn, d.v.s. et sogn med mange tiggere. »Bej« kommer af bede, tigge. Fattigdommen var i 1800-tallet mere udbredt, end de fleste gør sig forestilling om i dag, og de små sogne, som havde nok i egen armod, ønskede ikke at skulle forsørge flere brødløse end nødvendigt. Derfor er fattigprotokollen også et vidnesbyrd om evindelige riverier sognene imellem for at slippe for forsørgelsespligten og forsøg på at skubbe den over på andre.

»Når krybben er tom, bides hestene.« skriver H. P. Jensen. »Krybben var tom både for de fattige og for sognene, der var ved at segne under det store problem. Man skal være forsigtig med de sociale anklager, så ulige goderne end var fordelt. Al indtægt på landet skulle sluttelig komme af jorden, og dens ydeevne svingede fra år til år. Et frugtbart år var skønt, en streng vinter eller misvækst kunne være en katastrofe. Systemet var biologisk, den stærkeste kom først til truget, den svagere kom til kort.«

Et prøvet middel.

Kirken i Tislund er et kullet kapel med gotisk altertavle og en middelalderklokke på korgavlen

Da præsten den fjerde søndag efter påske 1766 forberedte sig til altergangen, mærkede han uro i menigheden, og da han vendte sig om for at se, hvad der var i vejen, opdagede han, at der ved siden af ham stod en ca. 14-årig splitternøgen dreng, som et par gange lagde sin hånd på alteret, mens han hurtigt

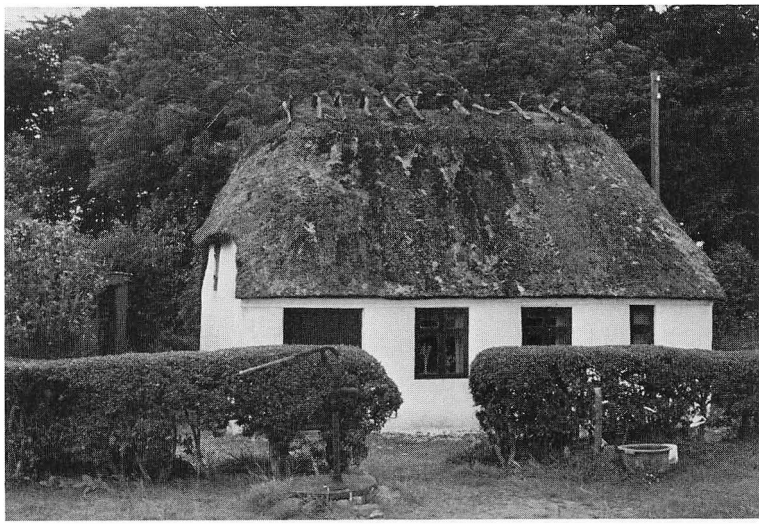

»Brændevinshus« nær Gram.

sagde: »Jeg kan ikke ligge tør« to gange. Derefter gik han over alterskranken, hvor nadvergæsterne gjorde plads til ham, og forlod kirken.

Præsten var dybt rystet og forlangte, at menigheden skulle pågribe drengen, så han kunne blive tilbørligt straffet for sin gudsbespottelige handling. Men ingen syntes særlig interesseret heri, og flere af mændene bad præsten om ikke at forivre sig – herregud, drengen prøvede jo bare et gammelt middel, som også var forsøgt (med held?) andetsteds.

Tislund kirke.



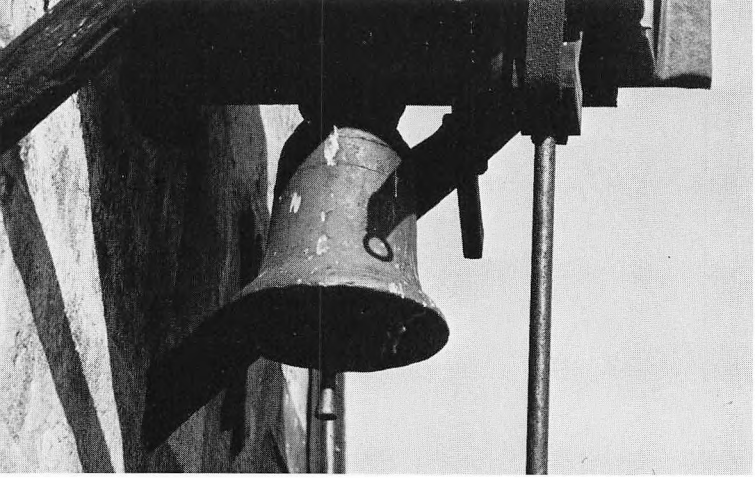

Klokken på Tislund kirke.

Straks efter indberettede præsten sagen for biskoppen, som blev lige så oprevet og krævede opklaring og straf. Og kort tid efter kunne præsten meddele, at drengen var smedens søn fra Nustrup, der tjente i Ørderup, og at han havde været ledsaget af sin mor.

Desværre vides ikke, hvad der skete med dem, men i en tilsvarende sag fra Sjælland få år senere, hvor en 13-årig pige forsøgte samme kur, blev hun idømt fire dages vand og brød, og den voksne kvinde, som havde hjulpet hende, fik 14 dage. Så mon ikke smedens søn og hans mor er sluppet rimeligt fra forsøget?

Om det hjalp, vides desværre heller ikke!

Grænsestenen ved Goldbæk.



Hellevad

Navnet betyder »helligt vadested«, og måske har der i hedensk tid været et gudehov i engen nær det sted, kirken ligger i dag. Den er måske ligefrem bygget på gammel helliggrund.

På præstetavlen mangler et navn. Det forklares i en pressemeddelelse, udsendt da tavlen indviedes 1971: »Alle øvrige præster helt tilbage til år 1300 er nævnt, men der springes over 1609-12, hvor Jørgen Lund virkede. Årsagen er, at præsten i følge overleveringen nævnes som ophavsmand til et skrækkeligt oprør og blodigt slagsmål i gaderne, da en stor brand hærgede byen (Aabenraa). For sin medvirken til trolddom blev Jørgen Lund dømt til døden og halshugget i Flensborg.«

Menighedsrådet forfulgte således manden 360 år efter, at han havde udstået sin straf ved at gøre ham til en »ikke-eksisterende person«. At man derved også var meget tæt på historieforfalskning, som når Trotsky raderes væk fra billeder i sovjetiske museer, er en anden og måske dybest set langt alvorligere sag.

Og så har H.V. Gregersen og Per Ulrich endda undersøgt sagen og fundet frem til, at Jørgen Lunds skyld er endog meget tvivlsom. At han har været en ubehagelig, stridbar og rethaverisk person, som næppe har været værd at samle på, er en helt anden sag.

Kirken, der var viet til Sct. Laurentius, har en fornem hellig-blods altertavle fra kort før 1500. I koret er desuden ophængt resterne af tavlens baroklåger, der for nogle år siden blev fundet på loftet.

Godt en kilometer vest for kirken ligger Hellevad vandmølles røde bygninger ved en delvist udtørret dam dannet ved opstemning af Surbæk. »Det er rolige og hyggelige omgivelser, men det er næsten kun naturen, der fortæller, at der her gennem mangfoldige år har været en mølle,« skriver Morten Kamphøvener. Anlæggets karakter er nu tydelig nok.

I Hellevad skov fandtes en helligkilde, som besøgtes helt op i midten af 1800-tallet. I nærheden af stedet er rejst en mindesten. Ved Goldbæk og Hinderup står to mægtige granitsteler, tidligere grænsepæle mellem den hertugelige og den kongelige del af Slesvig.

Nicolaus Heluaderus.

I Hellevad kirke er indmuret en tavle, sat 1618 af Niels Heldvad til minde om hans far og bedstefar, begge præster i sognet, og med disse mistrøstige ord: »Ak, mon for hvor lang tid«, der vel skal forstås således, at han forventer, at tavlen vil blive fjernet.

Niels Hansen Heldvad (1564-1634), der som lærd mand latiniserede sit navn til Nicolaus Heluaderus, efterfulgte faderen 1690, og året efter ægtede han en 14-årig pige fra Slesvig, borgmesterens datter Gertrud.

Han havde humor og livsappetit, og som præst var han ortodoks luthersk, men den gottorpske hofråd og kirkerådspræsident Johann von Wouwern mente, at han havde katolske sympatier. Samtidig kom det til personligt uvenskab mellem de to. Da von Wouwern bad Heldvad stille sit horoskop, hvor han især var interesseret i sin skæbne efter døden, skal denne have skrevet: »Djævelen skal hente ham!«, hvilket hofråden tog ham meget ilde op.

1608 blev Heldvad afskediget, men efter Jørgen Lunds henrettelse i efteråret 1610 vendte han igen tilbage til Hellevad for en kort periode. von Wouwern fik ham dog atter afsat, og i julen 1611 forlod han sognet for stedse. Efter ophold i Haderslev og Svendborg blev han 1616 Christian IVs kalendariograf og historieskriver, ligesom han virkede som hofastrolog og ofte ledsagede kongen på rejser.

Heldvads forfatterskab er stort. Fra 1591 og resten af sit liv udgav han kalendere, som foruden årsoversigten også indeholdt meget populært læsestof, han skrev teologiske og historiske værker og skrifter om naturfænomener som kometer, jordskælv og stormflod.



Herover: Niels Heldvad, 1619. Fra Gregersen: »Niels Helvad«. Herunder: Præstetavlen i Hellevad kirke.



floder, ligesom han blandede sig i den politiske og teologiske debat. Han var en betydelig og meget læst popularisator, hvis bøger kom i store oplag. Over for kritik var han stejl og rethaverisk.

»Gudsbespottelse«.

En lille historie om Sankt Peders datter i kalenderen for 1634 blev skæbnesvanger for Niels Heldvad. H. V. Gregersen, der har skrevet en bog om ham, gengiver den sådan:

»Indholdet i fabelen er kort og kort, at Sankt Peder under indflydelse af en rus er kommet til at love sin datter bort til tre forskellige unge mænd, og for ikke at komme til at stå som én, der ikke ved at holde ord, får han af Vorherre lov til at omskabe de to næste levende væsener, han træffer, til to piger. Nu ville uheldet, at det var et svin og en gås, han traf på, og ud fra dette forhold forklares det så, at nogle kvinder er pæne og ordentlige af væsen som Sankt Peders rette datter, mens andre slægter svinene og gæssene på! De onde kvinder har imidlertid deres oprindelse fra en helt anden begivenhed, hvor Sankt Peder også spillede hovedrollen. Han havde en dag set en ung pige stå sammen med selveste Fanden og var da i sin fortørnelse herover kommet til at hugge hovedet af både pigen og Fanden, skønt det kun var den onde, han ville til livs. Han fik da af Vorherre lov til at sætte hovedet på pigens krop igen, men kom i sin iver til at sætte Fandens på i stedet. Heraf kommer det, siger Heluaderus videre, at »mange er dejlige og skønne fru Venus' døtre, og alligevel sidder der et djævelsk hoved og mund på dem!«.«

Disse ret så uskyldige anekdoter, som dog vel forresten næppe heller ville være populære inden for kvindebevægelsen i dag, gav imidlertid hans talrige fjender og misundere et kærkomment skyts. Han anklagedes for kongen som »gudsbespotter«, og Christian IV så sig nødsaget til at forbyde ham at skrive såvel slige »blasfemier« som »spådomme om det, som alene vedkommer Guds den højestes forsyn og guddommelige vilje.« Samtidig udstedtes forbud mod, »at sådanne kalendere herefter skrives og digtes udi vore riger og lande.«

Der var ikke noget at diskutere. Og den gamle mand kunne kun bøje hovedet og tie. Få måneder senere døde han.

Gamle broer.

Ved Svejlundstok ca. tre kilometer vest for Hellevad fører en to-fags bro af kløvede granitbjælker over Surbæk. En sten daterer den til 1786, og en anden oplyser navnet på bygherren, amtmand S. L. von Schmettau fra Aabenraa.

Kun tre kilometer nord herfor fører en lignende bro fra 1801, dog kun i ét fag, over Kisbæk, og i Langetved by findes en udateret bro af samme type – i tre fag. Ved den gamle vej mellem Toftlund og Agerskov er der to granitbroer, nok fra omtrent samme tid, men ret hårdhændet restaureret.

Kobro lige syd for Bredevad er fra o. 1820. Den har buet brofag og er af samme type som Poulsbro og Gejlå bro ved hærvejen.

Egvad.

Den lille kirke er et klassisk eksempel på byggeklodssystemet: Enkle former sat sammen i de rette proportioner giver en stilren dansk landsbykirke: apsis, kor, skib, tårn og våbenhus. Rent, strengt og fornemt.

Egvad-antemensalet. Nu på Gottorp slot.

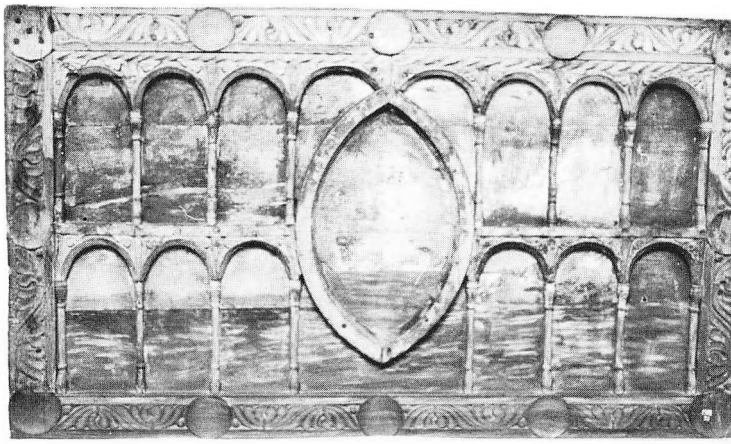

Det indre præges af korsgruppen, der hænger på sin rette plads i triumfbuen mellem kor og skib foran helligblodsalteret, et udmærket hollandsk arbejde fra 1400-tallet.

Men kirkens sjældneste stykke er borte, solgt 1908 til Thaulow-museet, nu på Gottorp slot – antemensalet, dvs. alterbordsforsiden, et gyldent alter fra før 1200, berøvet sin strålende pynt. I stedet har man opsat en nyskåret kopi, hvor felterne er udfyldt med primitive efterligninger af Thorvaldsens figurer i Frue kirke – i relief! Imiteret nyklassicisme harmonerer kun dårligt med romansk træskærerkunst, selv i ringe kopi.

Veronica og J.Th. Lundbye.

Altertavlen i Bedsted er et meget sent katolsk arbejde, en hellig-blods-tavle fra o. 1525 med ganske levende figurer i storgruppen under korsene. Predellamaleriet er det oprindelige: Veronicas svededug med Kristi lidende ansigt holdt frem af to svævende engle og med helgenerne Stefanus og Laurentius på fløjene. Legenden fortæller, at på vej mod Golgatha tørrede en kvinde ved navn Veronica sveden og blodet af Kristi ansigt, som satte aftryk på hendes tørklæde, svededugen. Motivet var meget yndet i middelalderen.

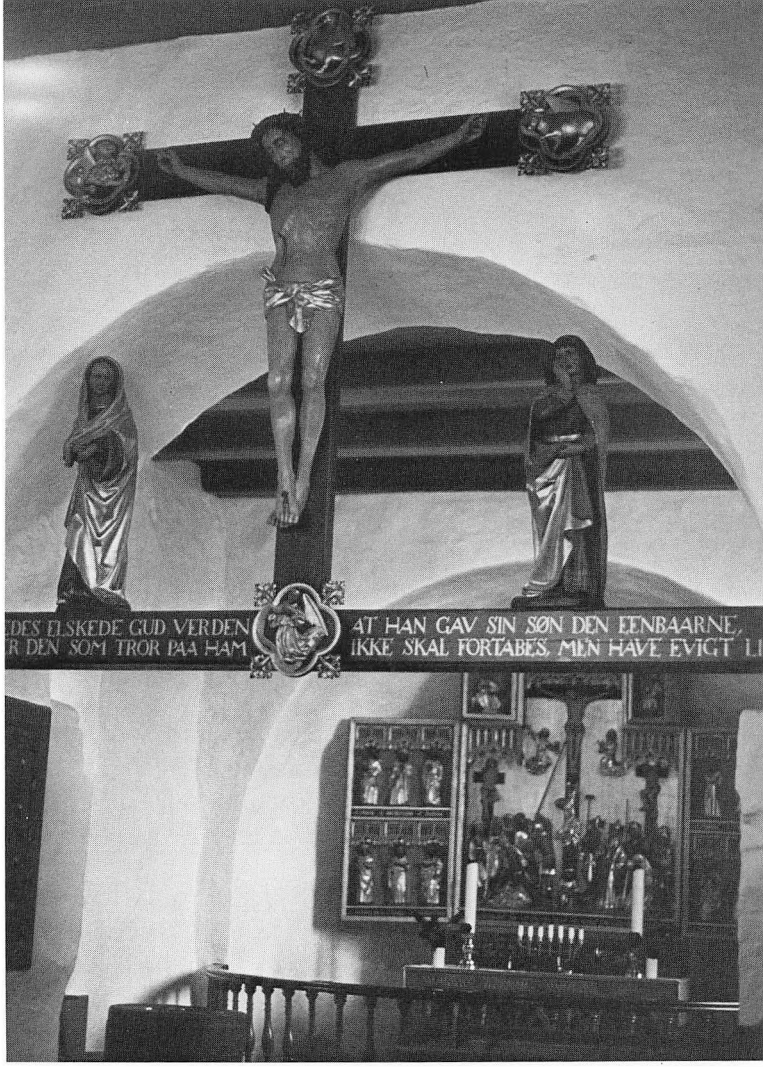

T.h. Egvad kirke. Herunder: Kobro, maleri af Fr. P. Becker, 1984. Slogsherreds hus. Nederst t.h. broen ved Svejlundstok med dateringssten.





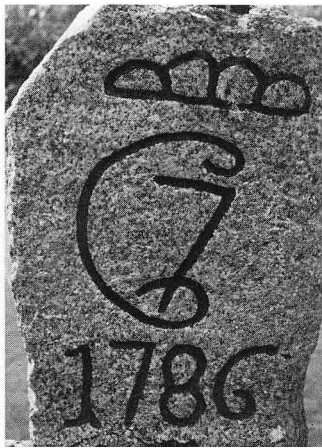



J. Th. Lundbyes grav på Bedsted kirkegård.

Nord for kirken er en af Danmarks fineste kunstnere, maleren Johan Thomas Lundbye (født 1818) begravet. Han er især kendt for sine billeder af sjællandske landskaber og husdyr. Under Treårskrigen meldte han sig som frivillig, men dræbtes ved et vådeskud nær Arndrup mølle den 26. april 1848, kun et par dage efter ankomsten til Sønderjylland. Da der ikke kunne skaffes nogen kiste, og kompagniet ikke kunne vente, til der var lavet en, blev han begravet indsvøbt i et Dannebrog.

Ved idrætspladsen står et monument for Lundbye, udført af Utzon Frank 1923. På en indfældet marmorplade ses et relief af en pompejansk pige efter en tegning af Lundbye.

Løgumkloster

Navnet kommer ikke af »Locus Dei« (Guds sted), det navn, munkene anvendte. Det er meget ældre. »Løgh« betyder noget med vand, eng eller mose, og »um« er hjem, boplads. Navnet er altså »bopladsen i engen«. Det var munkene, der latiniserede Løgum og ikke omvendt.

Byen er opstået omkring klosteret. En så stor institution havde brug for arbejdere, håndværkere og daglejere. Og klosteret gav ly og beskyttelse til dem, der boede i dets nærhed. Munkene plejede vel de syge, og de holdt skolegang for opvakte børn.

> Imellem mølledam og kirkeskib
> der rejstes hus ved hus i gader smalle,
> her leved stedets folk et hverdagsliv,
> mens sorg og glæde kaldte på dem alle,
> i kærlighed, ved fødsel og ved død,
> i markedslarm og gennem stille nætter,
> mens tidens plovskær vender lyst og nød
> og sine furer dybt i sindet sætter,

skriver Jens Rosendal.



Predella-maleri, Bedsted.

I tysk tid (1864-1920) oprettedes enkelte småindustrier, og 1888 byggedes en stikbane til Bredebro. 1901 åbnedes den meget snoede amtsbane via Hovslund og Løjt (!) til Aabenraa. Den nedlagdes 1926, hvorefter en mere direkte linje forbandt Løgumkloster med Rødekro. Den havde dog så ringe succes, at den blev nedlagt efter kun 10 år.

Byen har bevaret mange gamle huse og gadepartier, især omkring den store trekantede markedsplads, der hvert efterår er centrum i Klostermærken – eller »Beddemøsmærken« (Bartholomæusmarked), der nok har traditioner helt tilbage i middelalderen. Fredag aften, inden markedet begynder, holdes en særlig gøglergudstjeneste i kirken.

Ved villabebyggelsen Mølleparken nord for byen udgravedes 1978-79 en storbondegård fra o. 300 e.v.t. Huset var 35 meter langt og 5,5 meter bredt. Det lå på en gårdsplads, ca. 42 gange 28 meter, omgivet af et svært hegn, som muligvis kan have tjent til forsvar. Ud mod hegnet lå et mindre hus, måske en stald. I samme udgravningsfelt fandtes adskillige smeltegruber, rester af primitive højovne, hvor man har udvundet jern af al og myremalm.

Kloster og kirke.

I 1100-tallet oprettede biskop Radulf i Ribe et cistercienserkloster i Seem, som 1173 flyttedes til Løgum, hvor abbed Bernhard grundlagde et nyt kloster med 12 munke. I sine velmagtsdage havde Løgumkloster o. 20 munke.

Det var et herrekloster, fortrinsvis søgt af adelen, og dets betydning ses bl.a. i den lange række af gode gaver, som tilflød klosteret, først og fremmest jord, og deri, at fire biskopper og en verdslig stormand valgte at blive begravet i kirken. Ca. 1530 ejede klosteret hele det område, som i dag udgør Løgumkloster, landsognet og Nørre Løgum, desuden 98 gårde og fire kirker i de omliggende sogne samt ejendomme i Ribe. Det har man beregnet til en værdi af 19 mio. kr. i 1966-priser, vel o. 75 mio. kr. i dag.

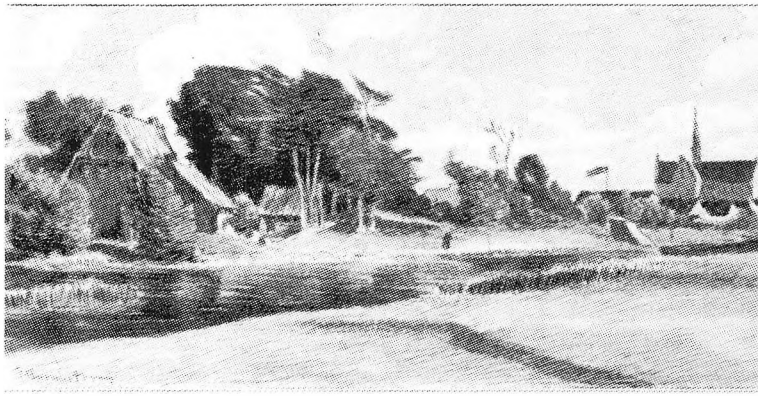

Løgumkloster. Tegning af G. Burmester, ca. 1900. Fra »Unsere Meerumschlungene Nordmark«.

1548 blev klosteret nedlagt, da den sidste abbed døde. Besiddelserne overgik til hertug Hans den Ældre, senere til gottorperne og 1713 til den danske krone. De udgjorde et selvstændigt amt, det meste af tiden med amtmand fælles med Aabenraa. Det bestod til 1867. Ladegården fortsatte som gods, til den blev udstykket 1780-92.

Samtidig forsvandt det meste af klosterbygningerne, som i middelalderen havde udgjort et stort firfløjet kompleks med kirken i nord og munkenes boliger mod øst. Uden om fandtes yderligere en række økonomibygninger og avlsgården, og udgravninger i 1970'erne har vist, at hele anlægget har været befæstet med vold og grav.

Af klosteret står østfløjen tilbage i godt halvdelen af den oprindelige længde. Her er bevaret en række

Jernaldergård fra Mølleparken (HM).





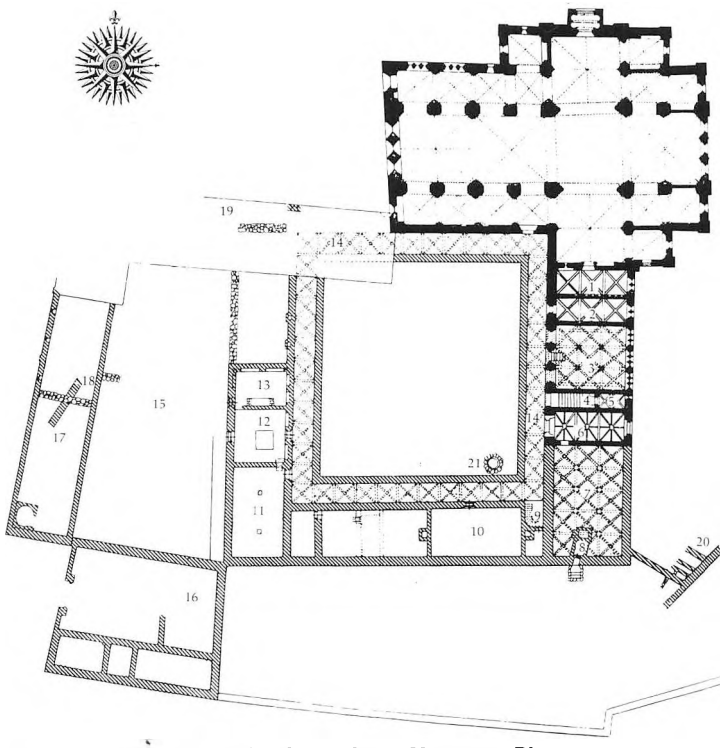

T.v. Løgumkloster kirke fra sydøst. Herover: Plan over klosteret i middelalderen. Fra Olga Bartholdy: »Munkeliv i Løgumkloster«.

meget indtryksfulde rum, bl.a. kapitelsalen (munkenes mødesal), dormitoriet (sovesalen), abbedens værelse og nogle mindre rum, bl.a. sakristi og portrum.

Den vigtigste bygning er dog kirken, »et af de skønneste og ædleste værker i Danmark«, der tåler »sammenligning med den bedste cistercienserarkitektur i Europa,« som C.M. Schmidt skriver. Kun Haderslev domkirke kan gøre den rangen stridig som Sønderjyllands betydeligste kirkebygning.

Den er 42 meter lang, 22 meter bred i skibet og 32 meter i korsarmene og 19 meter høj under hvælvingerne. Højden til spirets top er 41 meter.

Opførelsen er påbegyndt o. 1225, mens den romanske stil sang på sidste vers. Man er begyndt i øst, men undervejs skiftede moden, og man byggede videre i gotisk stil til fuldendelsen o. 1335. Derfor har man i østgavlen et dobbelt sæt af vinduer, rent romanske forneden, på overgangen til gotiske foroven, og i vest en ren gotisk gavl med tre høje og slanke vinduer. Soklen og de nederste buer er romanske, hvælvingerne gotiske.

Inventaret er meget rigt. Desværre er det originale antemensale (alterbordsforside), der er det ældste tavlemaleri i Danmark, nu på Nationalmuseet, men en kopi er opstiller i dormitoriet. Det viser Kristus som verdensdommer i en bred oval (mandorla) med

tolv billeder af Marias liv på siderne. Det er smukt og veludførte gotiske malerier, blandt de bedste vi har.

Det samme kan siges om de indvendige lågemalerier på relikvieskabet i koret. Her er afbilledet 16 helgener, og man må vel formode, at billederne har svaret til de personer, hvis relikvier man opbevarede. Malerierne er meget levende og viser typer fra højmiddelalderen: munke, konger, riddere, fornemme damer og et par biskopper. Arbejdere og bønder er der ingen af, men de blev vel heller ikke så let ophøjet i helgenværdigheden. Billederne er en del opmalede.

Højaltertavlen stod oprindelig i Jerne kirke, men kom hertil 1925. Det er fornemt træskærerarbejde fra Imperialissimamesterens værksted i Lübeck kort før 1500 og viser i midten Maria med Jesusbarnet, Gudfader med den martrede Kristus og Sankt Morten, der er kommet i fint selskab. I fløjene de tolv apostle.

Kirken rummer endvidere en række gode senkatolske træskærerarbejder fra sidealtertavler, bl.a. Sankt Anna selvtredje, dvs. med Maria og Jesusbarnet, en pieta (Maria med Kristi lig) og den hellige Benedikt, munkevæsenets reformator.

Celebrantstolen – til dem, der celebrerede messen – i koret er et flot sengotisk arbejde med et nyt – byzantinsk inspireret – maleri af Kristus, der bærer Maria (den omvendte verden!) og to knælende figurer. Munkestolene er fra 1502-04. Over et våbenskjold (giverens?) ses den hellige Christophorus, der bærer Jesusbarnet. Døbefonten, der bæres af smældfede småengle, og prædikestolen er Tønderarbejder fra 1704 og ca. 1580.

I en bispegrav fandt man for over 100 år siden en bispestav af elfenben, et fornemt unggotisk arbejde fra 1200-tallet, nu i Nationalmuseet.

Øst for kirkegården er der en mindelund for sognets 61 faldne i 1. verdenskrig. Den store centralsten

T.v. Jesu fødsel. Fra antemensalet. Midten: Sankt Georg. Fra relikvieskabet. T.h. Sankt Benedikt. Løgumkloster.







var oprindelig dæksten for langdyssen Røverkulen i Lindet skov, men førtes 1889 til byen, hvor den blev rejst som monument for kejser Wilhelm I, der var død året før. I »Sprogforeningens Almanak« blev der i 1895 draget en forblommet sammenligning mellem »de Lindet røvere« og »en afdød landsherre«, der – det sagde man ikke! – havde røvet Sønderjylland i 1864. Det kostede redaktøren, Mathias Andresen, fem ugers arrest.

Efter Genforeningen førtes den hertil.

Slottet og refugiet.

Den store, grå længe vest for kirken er opført 1614 af hertug Johan Adolf af Gottorp til at huse forvaltningen for Løgumkloster amt. Samtidig skulle den tjene som bolig for hertugen, når han var på egnen, bl.a. for at gå på jagt i Draved skov.

1713 blev det et kongeligt slot, og i den første kongelige amtsforvalter, Nicolai Clausens tid var H. A. Brorson huslærer her 1717-21. Clausen var hans morbror. Efter 1864 blev det retsbygning, og efter retskredsens nedlæggelse 1973 rummer det Præstehøjskolen.

Over porten sad tidligere en sandstenstavle med det gottorpske og det danske rigsvåben fra 1614. Men 1721 blev pladen taget ned og vendt, og på bagsiden, som nu kom til at vende udad, huggedes Frederik IVs spejlmonogram og rigsvåbnet. Den originale tavle er i dag på Tønder Museum, mens en kopi af 1721-tavlen er opsat over porten.

Slottet i Løgumkloster.





Holmen (t.h.) med munkestatuen.

Syd for kirken og forbundet med denne ved en overdækket glasgang ligger Løgumkloster refugium, opført 1959-61. Det er en institution, hvor folk kan opholde sig i kortere eller længere tid for at få ro til stille eftertanke eller studier.

Umiddelbart øst for refugiet står Kong Frederik den Niendes Klokkespil, der er Nordens største, opført 1973. I det 25 meter høje tårn hænger 49 klokker, støbt i Holland.

Mod syd ligger Løgumkloster Højskole, opført 1960-67, og længere ude ad Tøndervej Luthersk Missionsforenings Efterskole, oprettet 1951 i den tidligere tyske kommuneskoles bygninger.

Holmen.

I stuelængen til den tidligere gård Holmen, opført 1792, indrettedes 1971 museum for maleren Olivia Holm-Møller (1875-1970). Da besøgstallet i løbet af få år sank katastrofalt, blev samlingen sluttet sammen med Jens Nielsen-museet i Holstebro og flyttet dertil. De to malere var nære venner og havde bl.a. foretaget lange rejser sammen.



Gøglermonumentet. I midten gøglerpræsten A. Bork Hansen flankeret af rottekongen Cibrino (t.v.) og en anonym beundrer.

I stedet bruges Holmen nu til skiftende lokalhistoriske og kulturhistoriske udstillinger, ligesom man er ved at oparbejde en permanent samling vedrørende moderne kirkearkitektur og -udsmykning.

Foran bygningen står statuen »Munken«, udført af Alice Buckhave, der også er mester for Gøglermonumentet på Markedspladsen.

Over for Hotel Løgumkloster står Fredsegen, plantet 1871 sammen med et andet træ til minde om sejren i Den fransk-tyske Krig og som symbol på Slesvig-Holstens udelelige samhørighed. Den anden eg er for længst gået ud.

Præstegården i Storegade er et stateligt hus med årstallet 1804, men bygningen er nok betydeligt ældre.

Tre missionærer.

Løgumkloster har sat tavler op for byens mere bemærkelsesværdige »børn«.

I Klostergade mindes Hans Nicolajsen (1803-1856), der var præst i Jerusalem. Indskriften på hans grav på Zions Bjerg fortæller resten (oversat fra engelsk): »Gennem 23 år en trofast vægter på Jerusalems mure, frygtløs midt i krig, pest og jordskælv, grundlægger af det engelske hospital og opbygger af den protestantiske kirke, levede som elsket og døde begrædt af kristne, jøder og muhamedanere.«

Andreas Riis (1804-1854) fødtes i Østergade. Han udsendtes til den danske koloni på Guldkysten 1832. Af de danske, som kom hertil, døde ca. en tredjedel kort efter ankomsten og den næste tredjedel i løbet af det første år. Riis's største fortjeneste synes at være, at han overlevede. Negrene var langtfra lydhøre over for hans forkyndelse, og det lykkedes ikke for ham at få døbt en eneste.

Derimod havde han en usalig trang til at blande sig i koloniens styre, og under guvernør Edward Carstensens fravær i 1844 lykkedes det ham sammen med en fordrukken købmand at sætte negerstammerne op imod hinanden, så kolonien ved guvernørens hjemkomst var i åbent oprør. Året efter rejste Riis hjem og blev derefter prædikant i Norge.

Hans brorsøn, Hans Nicolaj Riis (1822-1890) kom 1844 til Guldkysten for at hjælpe farbroderen og blev der, da denne rejste hjem. Han skrev en lærebog i det afrikanske sprog odshi, som brugtes helt op i det 20. århundrede. En årrække var han professor i USA, inden han 1869 blev præst i Rejsby.

Den sidste slesviger.

Præsten og digteren Nicolaj C. Nielsen (1848-1932) kaldte sig »den sidste slesviger«, fordi han følte sig både dansk og tysk. Hele livet brugte han dansk præstekjole, og han skrev sine fortællinger på dansk, men 1907 var han tysk rigsdagskandidat i Nordslesvig, og ved krigsudbruddet 1914 faldt han på knæ og bønfaldt om Tysklands sejr, ligesom han efter Genforeningen slog sig ned i Flensborg.

Han var præst i flere nordslesvigske sogne og blev den første formand for Indre Mission i Nordslesvig. Som digter er nok mest kendt for sine »Slesvigske Fortællinger« fra 1900, hvor han i indledningsdigtet priser det sønderjyske sprog:

Jeg elsker dig, mit fødeland,
dit folk og folkets sprog;

for fremmed øre grimt og plat,
dog mangen vids og visdoms skat
han i det simple sprog fik sat,
om han på det blev klog.

Krigsfangelejren.

Syd for byen indrettedes under 1. verdenskrig en lejr for ca. 2000 franske, belgiske og russiske krigsfanger, der levede under elendige og usle forhold. De arbejdede bl.a. på Sicherungsstelle Nord og med lokale vandløbsreguleringer.

Under en plettyfus-epidemi i 1915 døde 71 fanger, som begravedes i en lille lund vest for lejren. Fangerne rejste et monument, som 1923 blev erstattet af en sandstensobelisk med dansk, fransk og russisk indskrift, som mindes dem, der døde »forinden de allierede hæres befriende sejr.« Det sidste ord er beskadiget, muligvis af medlemmer af den lokale Hitler-Jugend i 30'erne.

Stinne mæ æ Bivl.

En marmortavle på et hus på Markedspladsen oplyser, at her boede Kjestine Andersen (1855-1951), kaldet Stinne mæ æ Bivl, fordi hun altid havde en stor slidt bibel med sig, hvor hun gik. Hun så bl.a. en opgave i at uddele bibler til høj og lav, fra fattigfolks børn til Christian X, da han i 1920 besøgte Løgumkloster i forbindelse med Genforeningen.

Hendes barnebarn, Chr. Andersen, har (i »Skyttegrav og hjemmefront«) fortalt om hendes indsats for fangerne under 1. verdenskrig:

»Hun tog af sted fra gård til gård og fra hus til hus og samlede så mange fødevarer ind, som hun kunne, gulerødder og kartofler, kål og flæsk, og hvad folk nu havde at give, og med stærke mænds hjælp fik hun stillet sin gruekedel op ude ved vejkanten. Præsten i Nørre Løgum havde hjulpet hende med at skrive et skilt, hvor der med store bogstaver stod: »Gib den Hungrigen Brot« (giv de sultne brød!), og dette skilt var slået på en stang ved siden af gruekedlen.

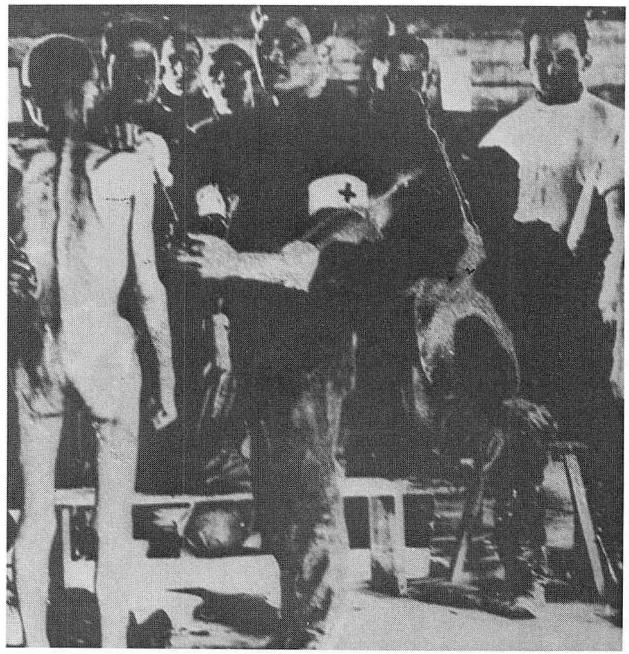

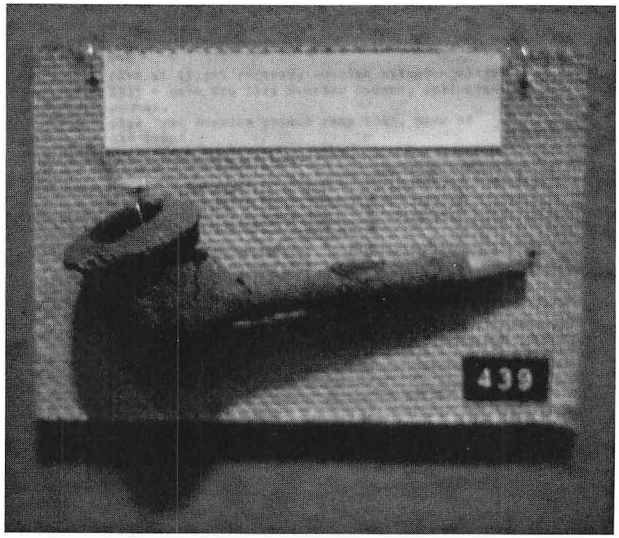

Øverst: Russiske krigsfanger til aflusning i lejren ved Løgumkloster. Fotografi på Sønderborg slot. Derunder: En pibe fremstillet af tygget rugbrød i en krigsfangelejr i Sønderjylland under 1. verdenskrig. W.Ø. Larsens Tobaksmuseum, København.

De udhungrede fanger mærkede duften på lang afstand, og de så længselsfuldt efter den store gryde. Og til alt held for dem var de netop den dag under kommando af en officer, som turde gøre et afbræk i reglementet og lade kolonnen standse, så Bedstemor kunne uddele den gode varme suppe til fangerne.«

Galgebakken.

I plantagen syd for byen ligger den tidligere henrettelsesplads på en delvist tilgroet bakkeknold. En granitpæl – galgeblokken – står der endnu, og da galgen var rejst her i det dengang træfri land har den været synlig viden om – et memento for de vejfarende!

En af de mest omtalte henrettelser fandt sted i 1763, da en soldat i jalousi havde dræbt sin kammerat, der var forelsket i samme pige. Byens præst skrev i kirkebogen: »Den 18. blev Rytter af det 3die Jydske Cuirassier-Regiment, navnlig Christen Mortensen, fød i Jylland, for begangne Mord med et Pistolskud paa sin Camorat, her ved Lügum-Kloster henrettet og lagt paa Steyle. Kyr. Eleys.« – Det sidste – kyrie eleison – er en græsk bøn, der betyder »Herre, forbarm dig!«

På Galgebakken.



Nørre Løgum.

Kirken, der er opført o. 1140, er den ældste på egnen. Under taget er der en særpræget buefrise, der bæres af små halvsøjler i formstøbt tegl, og i det tidligere våbenhus – nu kirkegårdskontor – sidder en munkesten med runeindskrift: »Teglsten«, fundet under alteret 1960.

Døbefonten må høre blandt de ældste i landet. Kristusfiguren med krone, bog og kors (scepter?) sidder på en vikingetrone magen til den, der ses på Bajeux-tapetet. På alteret står midtskabet fra en gotisk fløjaltertavle med to figurgrupper.

I de naturskønne Løgum Bjerge ligger en række gravhøje. På den højeste, Vongshøj, er rejst et lille tårn, hvorfra der er en storslået udsigt.

Ret syd herfor ligger den tidligere birkefogedgård, Fårgård, der oprindelig var schäferi, dvs. fåregård under Løgumkloster. Det store stuehus opførtes 1757. Lidt syd for gården står nogle gamle træer, som ikke må fældes, for så brænder gården – siges der.

Sognet er i øvrigt stærkt præget af de store udstykninger og jordfordelinger efter 1920. På heden nordvest for Løgumgårde ligger den ny landsby Bjerndrup, »skræddersyet« efter udkast af Martin Hammerich (1883-1940), der var direktør for Sønderjysk Hypoteklånefond og stærkt engageret i nationalt og jordpolitisk arbejde.

Mellem 1920 og 1965 er der i sognet oprettet ikke mindre end 86 nye brug, de fleste på 12-14 hektar, og 20 arbejderboliger. Desuden anlagdes 35 km offentlig vej, og 35 km vandløb blev reguleret. Det oprindelige areal har dog i vore dage vist sig for lille, og derfor finder der nu sammenlægninger sted for at opnå rentable brugsstørrelser.

Mindretallets digter.

Hans Schmidt-Gorsblock (1889-1982) var tysk af sind og skind, lærer og senere gårdejer i Gåsblok. Som digter og redaktør af »Deutscher Volkskalender für





T.v. Døbefonten i Nr. Løgum kirke (NM). T.h. Detalje af Bajeux-tapetet fra kort efter 1066.

Nordschleswig« blev han en af mindretallets kendteste stemmer.

I novellen »Den niende april« (1943) fortælles om en tysk nordslesviger, der er dansk soldat 9/4-1940, og som derefter melder sig til aktiv krigstjeneste på østfronten. »Vi kæmper mod fjenden, mod mennesker, der vil ødelægge os og dertil er så elendige og grusomme, i den grad uden menneskelig værdighed, at de ikke kan omfattes af vor medlidenhed. Hjertet krymper sig i gru, når jeg forestiller mig dig og jer alle derhjemme og fædrelandet prisgivet dem. Den, som kender deres lave stade, vil aldrig blive svag og er beredt til ethvert offer, også det sidste, hvis det ikke kan være anderledes,« skriver han hjem til sin dansksindede kæreste, da han »uden pral kan kalde mig mand iblandt mænd«!

Forfatterskabet kredser om det gamle bondeliv og den slesvigske hjemstavn i en næsten religiøs forbundethed med blod og jord:

> Wie lieb ich dich, du reichstes Feld auf Erden,
> das einst mein Vater mühsam ackernd trat!
> Dir dien' ich ernst, dir dank ich frohes Werden:
> Bin Säemann, bin selber deine Saat.

(Hvor elsker jeg dig, du rigeste mark på jorden,/som fordum min fader møjsomt dyrkede./Dig tjener jeg med alvor, dig takker jeg for glad at være:/Er sædemand, er selv din sæd).

Favrby.

Med 225 hektar er Favrby egnens største gård, og dette tilliggende har været uændret, siden familjen Marquardsen overtog den i 1636. Den nuværende ejer er 10. generation. Oprindelig var der meget hede til gården, men det er nu altsammen opdyrket.

Gården ejedes 1885-1947 af den kendte tyske lokalpolitiker og organisationsmand Chr. Marquard-

T.v. Martin Hammerich. Maleri (efter fotografi) af Viggo Kragh Hansen, Folkehjem. T.h. Harro Marquardsen i stalden på Favrby, 1969.

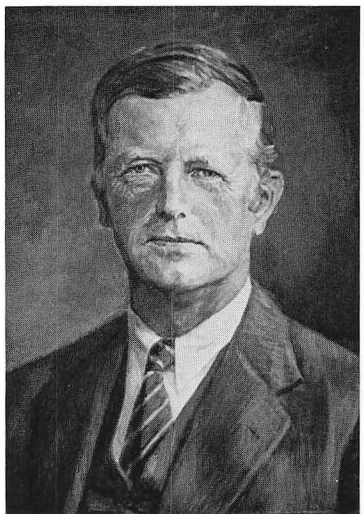



sen, hvis søn Harro Marquardsen (f. 1910) var formand for det tyske mindretals organisation Bund Deutscher Nordschleswiger 1960-75. Som sådan vandt han stor respekt i alle kredse.

»Under nationalsocialismen var der virkelig spænding mellem dansk og tysk. Hvis man levede i et samfund, en landsby f.eks., med en nationalt blandet befolkning, krævede det slet ikke så lidt diplomati at holde det gode naboskab,« sagde han 1982 til mig. »Men efter krigen har forholdene normaliseret sig mellem de to nationaliteter meget hurtigere, end man kunne forvente. Og vi tyskere har gjort vort til, at det skulle gå. Og i dag lever vi jo, som alle ved, i et godt og venskabeligt forhold uden gnidninger.«

Det er ikke mindst Harro Marquardsens skyld.

Ravsted.

Ravsted sogn har siden 1920 været et af de områder, hvor det tyske mindretal har stået stærkest, og i folkemunde er landsbyen blevet kaldt »Klein Berlin«.

Den store hvide kirke har to af sine middelalderlige kirkegårdsportaler bevaret. Den søndre kaldes »Dødeporten«, for den vej førtes ligene til begravelse. På tårnet er anbragt Christian VIIs monogram og årstallet 1773 – en klar demonstration af royal loyalitet året efter Struensees henrettelse og dronningens forvisning.

Altertavlen er et gotisk arbejde med fire fløjlåger, en pentaptych, fra ca. 1500. Den er udført af den såkaldte Imperialissima-mester, en udmærket billedskærer fra Lübeck, hvis navn ikke kendes, men hvis arbejder er »signeret« ved indskriften under Mariafiguren: »Imperialissima virgo Maria« – den højeste herskerinde, Jomfru Maria. I midten ses Gud Fader med Kristus og til højre Laurentius med risten. På fløjene de tolv apostle.

Prædikestolen er fra Tønder, men en del af felterne er tydeligvis fra Hinrich Ringerincks værksted i Flensborg. Teksterne under reliefferne er på plattysk, f.eks. »de besniding« – omskærelsen.

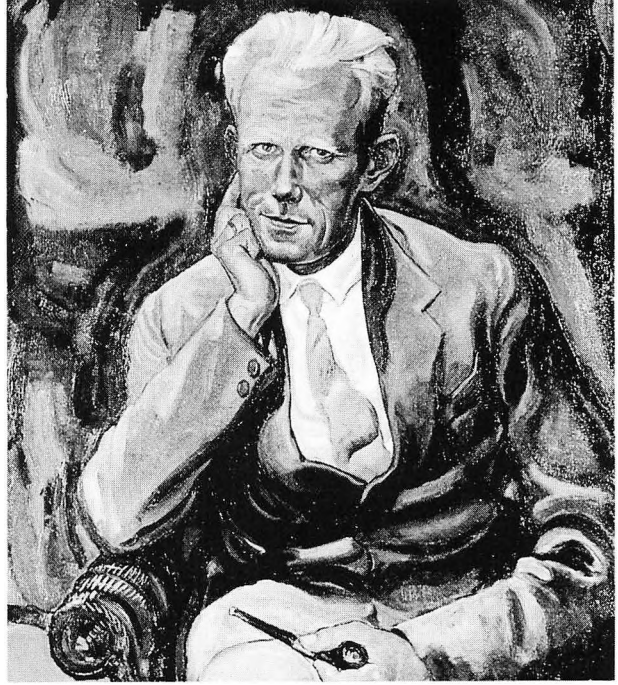

Hans Schmidt-Gorsblock, Maleri af A. Paul Weber, 1933-34. Fra »A. Paul Weber. Künstler und Werk«.

På væggen hænger et epitafium fra 1621 med præstetavle, malet på et gotisk sidealterskab fra o. 1500. Her ses præsten Johannes Thomæus og hans kone knælende foran Golgatha med Kristus på korset og Jerusalem i det fjerne.

Epitafium, Ravsted kirke.

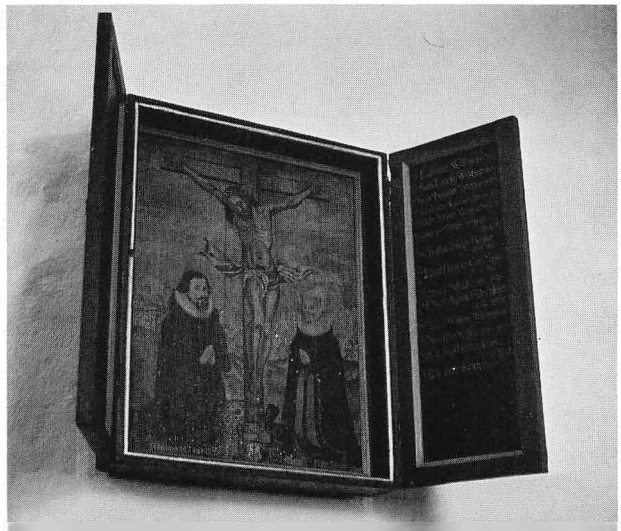



Indskrifter bag på altertavlen, Højst kirke. Til højre står »Hans Albrecht«. Til venstre Enewald Ewalds navn på hebraisk.

Brorsons drengestreger.

Altertavlen i Højst er en af egnens vanlige gotiske skabstavler, der dog udmærker sig ved stærkt realistiske figurer. På tavlens bagside har præstens 13-årige søn, Enewald Ewald, i 1709 med sikker og rutineret hånd skåret sit navn adskillige gange – endog på hebraisk!

Mellem de Ewald'ske autografer står »HANS ALBRECHT Anno 1709«. Ordet »Albrecht« synes skrevet ad to gange og er desuden overstreget. Nogen Hans Albrecht kendes imidlertid ikke, men Svend M. Lauridsen har fremsat den teori, at Enewald har haft besøg af den to år ældre Hans Adolph Brorson, hvis far var præst i Randerup. Han var jævngammel med Enewalds far, og de har sikkert gået på universitetet samtidig. I hvert fald har de to familjer efter al sandsynlighed kendt hinanden.

I så fald får indskriften mening. Oprindelig har der da stået »HANS A BR«, men den unge mand har fortrudt og derefter søgt at sløre sine drengestreger, dels ved at tilføje »L« og »ECHT«, dels ved at skære en streg hen over navnet.

Enewald Ewald (1696-1754) kom efter studieophold i Tyskland tilbage til fødesognet i 1718 som overbevist pietist. Det var noget ganske nyt, og Højst blev derfor det første sted i landet, hvor en pietistisk forkyndelse fandt sted. Mens ortodoksien – datidens fremherskende kirkeretning – holdt på den rette lære, lagde pietisterne større vægt på den inderlige tro. Man skulle være kristen ikke med hjernen, men med hjertet.

Den unge student samlede store skarer omkring sig, men vakte også modstand, bl.a. hos provsten og amtmanden, og trods både menighedens og familjens ønsker herom kunne han ikke få løfte om at overtage faderens embede. Han blev derfor præst ved Vajsenhuset i København, hvor hans søn, digteren Johannes Ewald, fødtes 1743.

Draved skov og Kongens Mose.

Draved betyder »skoven på overdrevet«, altså et øde område mellem landsbyerne. Det er det eneste sted i landet, hvor et skovområde har ligget stort set urørt siden stenalderen. Efter opdyrkningsforsøg o. 2000 f.v.t. er det blevet forladt og groet til, og de højryggede agre kan stadig eftervises i skovbunden.

I 1950'erne foretog Nationalmuseet forsøg med svedjebrug, som det brugtes i stenalderen. Skoven blev fældet med stenøkser og brændt af, og derefter såede man primitive kornsorter i asken. Senere holdt man nøje øje med, hvilke planter der trængte ind, og det viste sig, at den flora, som naturligt opstod, svarede ganske nøje til den, man kendte fra pollenanaly-

Fra Teltkro.



ser fra stenalderfundene. Plantevæksten var uændret gennem 4000 år på dette sted.

Vest for Draved skov ligger den store Kongens Mose, hvoraf betydelige dele – ligesom skoven – er fredet. Her findes et sjældent plante- og dyreliv, og i kanten af en nu udtørret oldtidssø er der fundet bopladser fra Klosterlund-kulturen o. 7000 f.v.t., en af de ældste perioder i dansk stenalder.

I mosens sydlige udkant ligger den tidligere Teltkro, en lang gul længe fra 1826. Kroen fik bevilling 1776 og nedlagdes 1938. Den øde vej over mosen var tidligere en befærdet landevej, der bl.a. benyttedes af studedrifter, og kroen lå desuden på et sted, hvor der i sommermånederne kom mange tørvegravere. Navnet forklares med, at mosens vagtmand boede i et telt på dette sted. Han har måske, før kroen blev bygget, haft udskænkning i »æ Telt«, som stadig er det lokale navn for stedet.

Hans Andersen og Landeværnet.

I 1926 oprettedes en tysk hypotekbank i Haderslev med advokaten G. Vogelgesang som leder. Navnet blev hurtigt ændret til Kreditanstalt Vogelgesang. Til lånene knyttedes en klausul om forkøbsret, og de gårde, som erhvervedes på den måde, blev underlagt Höfeverwaltungsgesellschaft, et datterselskab af kreditanstalten. Formålet var at forskyde ejerforholdet til den sønderjyske jord i tysk favør.

I løbet af de første fem år ydedes lån til 845 ejendomme, flest i de første to år, på i alt godt 5 mio. kr., og som betingelse for at opnå disse lån, måtte kriseramte landmænd bl.a. love, at de ville sende deres børn i tysk skole. »Endog tyendes sindelag undersøger han,« skrev Thade Petersen.

Jordkampen var i gang igen. Og i 1927 kom det danske modtræk: Landeværnet med Hans Andersen (1886-1973), Kongsbjerg, som formand, en post, han beholdt i 36 år. Selv om man langt fra havde så store midler til rådighed som Vogelgesang, havde man en langt bredere folkelig opbakning, og allerede det første år kunne man – med Thade Petersens ord – »værne« 14.391 hektar med lån på godt 1 mio. kr. Slagordene lød: »Dansk jord på danske hænder« og »Fri mand på fri mands jord«.

Også i kampen mod den tiltagende nazificering var Hans Andersen virksom inden for bl.a. Danske Samfund, hvor han var formand i 15 år.

Efter besættelsen blev Vogelgesangs ejendomme inddraget, ialt 90 gårde på 3000 hektar, i henhold til loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom.

Landeværnet består fortsat, men har i dag ingen større betydning.



Danske nationale ledere i Sønderjylland rykker mod syd – i engelsk uniform! Tegning af Bo Bojesen i »Æ Rummelpot«, 1945. Forrest Sprogforeningens formand, Jacob Petersen, fulgt af amtslæge H. Lausten Thomsen, landstingsmand Hans Jefsen Christensen, folketingsmand J.P. Nielsen, Hans Andersen, præsident Holger Andersen og direktør P.A.Callø.

ser fra stenalderfundene. Plantevæksten var uændret gennem 4000 år på dette sted.

Vest for Draved skov ligger den store Kongens Mose, hvoraf betydelige dele – ligesom skoven – er fredet. Her findes et sjældent plante- og dyreliv, og i kanten af en nu udtørret oldtidssø er der fundet bopladser fra Klosterlund-kulturen o. 7000 f.v.t., en af de ældste perioder i dansk stenalder.

I mosens sydlige udkant ligger den tidligere Teltkro, en lang gul længe fra 1826. Kroen fik bevilling 1776 og nedlagdes 1938. Den øde vej over mosen var tidligere en befærdet landevej, der bl.a. benyttedes af studedrifter, og kroen lå desuden på et sted, hvor der i sommermånederne kom mange tørvegravere. Navnet forklares med, at mosens vagtmand boede i et telt på dette sted. Han har måske, før kroen blev bygget, haft udskænkning i »æ Telt«, som stadig er det lokale navn for stedet.

Hans Andersen og Landeværnet.

I 1926 oprettedes en tysk hypotekbank i Haderslev med advokaten G. Vogelgesang som leder. Navnet blev hurtigt ændret til Kreditanstalt Vogelgesang. Til lånene knyttedes en klausul om forkøbsret, og de gårde, som erhvervedes på den måde, blev underlagt Höfeverwaltungsgesellschaft, et datterselskab af kreditanstalten. Formålet var at forskyde ejerforholdet til den sønderjyske jord i tysk favør.

I løbet af de første fem år ydedes lån til 845 ejendomme, flest i de første to år, på i alt godt 5 mio. kr., og som betingelse for at opnå disse lån, måtte kriseramte landmænd bl.a. love, at de ville sende deres børn i tysk skole. »Endog tyendes sindelag undersøger han,« skrev Thade Petersen.

Jordkampen var i gang igen. Og i 1927 kom det danske modtræk: Landeværnet med Hans Andersen (1886-1973), Kongsbjerg, som formand, en post, han beholdt i 36 år. Selv om man langt fra havde så store midler til rådighed som Vogelgesang, havde man en langt bredere folkelig opbakning, og allerede det første år kunne man – med Thade Petersens ord – »værne« 14.391 hektar med lån på godt 1 mio. kr. Slagordene lød: »Dansk jord på danske hænder« og »Fri mand på fri mands jord«.

Også i kampen mod den tiltagende nazificering var Hans Andersen virksom inden for bl.a. Danske Samfund, hvor han var formand i 15 år.

Efter besættelsen blev Vogelgesangs ejendomme inddraget, ialt 90 gårde på 3000 hektar, i henhold til loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom.

Landeværnet består fortsat, men har i dag ingen større betydning.



Danske nationale ledere i Sønderjylland rykker mod syd – i engelsk uniform! Tegning af Bo Bojesen i »Æ Rummelpot«, 1945. Forrest Sprogforeningens formand, Jacob Petersen, fulgt af amtslæge H. Lausten Thomsen, landstingsmand Hans Jefsen Christensen, folketingsmand J.P. Nielsen, Hans Andersen, præsident Holger Andersen og direktør P.A. Callø.

Indhold

Midtsønderjylland ... 5
Hedeslette og bakkeø ... 5
De hvide gårde ... 6
Domænegårde ... 7

Kongeåen ... 7
Skodborg ... 8
Skodborghus ... 9
Knagemøllen ... 9
Skrave ... 10
Kloppenborg og Skrumsager ... 11
Kloppenborg-Skrumsager ... 12
Foldingbro ... 13
Lintrup ... 14
Det første andelsmejeri ... 15
Farrisskoven ... 15

Rødding ... 16
Chr. Flor ... 16
Den første folkehøjskole ... 17
Frimenigheden ... 19
Jacob Knudsen ... 20
Nybyggerforeningen ... 20
Hjerting ... 21
Hygum ... 21
Hans Thomesen ... 22
Præsten i Hygum ... 23

Jels ... 23
Jels Voldsted ... 24
Missionær og millionær ... 24
Store Barsbøl ... 25
Gengangeren på Haraldsholm ... 26
Smuglerens vindfløj ... 27
»Den døde vej« ... 27
Hennekesdam ... 28
Tingvad – Slevad ... 30
Jelsmanden ... 30
Troldeskoven ... 30
Istidsjægernes boplads ... 31
Bålet i urskoven ... 32
Soltempler? ... 33

Sommersted ... 33
Laurids Skau ... 34
Marie Skau-Petersen ... 36
Sommersted hede ... 36
Revsø ... 36
Tågerup ... 37
Tovskov ... 38
Oksenvad ... 38
Fuglsang-Damgaard ... 39
Jegerup ... 39

Vojens ... 40
Skrydstrup ... 40
Skrydstruppigen ... 41
Vikingebopladser ... 43
To forsvundne sogne ... 44
Tiedje-linjen ... 44
To digtere – far og søn ... 45
Fliegerhorst – flygtningelejr – flyvestation ... 45

Nustrup ... 47
Sankt Hjælper ... 48
Steffen Steffensen ... 49
En medicinsk pioner ... 50
Den første Hamlet ... 51
Kongens Holm ... 51

Gram ... 52
Gram slot ... 53
Ridder Kalv ... 55
Gramgård – Nybøl – Billeslund ... 56
Slaget ved slotssøen ... 56
Midtsønderjyllands Museum ... 58
Jerikos mure ... 58
Præsten i kassen ... 59
Fole ... 60
H.F. Ewald og Carl Ewald ... 60
Sankt Thøgers kapel ... 60
Enderupskov ... 61
1500 tuegrave ... 61
Hørgen ved Kastrup ... 62
Pigen fra Kamtrup ... 62
Gelsbro ... 63
Højrup ... 63
Herregård og fattiggård ... 64

Toftlund ... 64
Agerskov ... 65
»Den sidste agen« ... 66
Bovlund ... 66
Johannes Ewalds feriehjem ... 68
Mandbjerg ... 68
A.D. Hørlück ... 68

Arrild ... 69
Nørrevolde ... 70
Søndervolde ... 70
Roost ... 71

Bevtoft ... 73
Hans Krüger ... 73
Krügers enge ... 75
Sicherungsstelle Nord ... 76
Luftkampe og bomber ... 78
Æ bejkuhn-sogn ... 78
Et prøvet middel ... 79

Hellevad ... 80
Nicolaus Heluaderus ... 81
»Gudsbespottelse« ... 82
Gamle broer ... 82
Egvad ... 82
Veronica og J.Th. Lundbye ... 83

Løgumkloster ... 84
Kloster og kirke ... 85
Slottet og refugiet ... 88
Holmen ... 88
Tre missionærer ... 89
Den sidste slesviger ... 89
Krigsfangelejren ... 90
Stinne mæ æ Bivl ... 90
Galgebakken ... 91
Nørre Løgum ... 91
Mindretallets digter ... 91
Favrby ... 92
Ravsted ... 93
Brorsons drengestreger ... 94
Draved skov og Kongens Mose ... 94
Hans Andersen og Landeværnet ... 95



H.E. Sørensen, *f. 1940. Lærereksamen 1964. Siden 1965 ansat i Skærbæk, Sønderjylland. Har udgivet adskillige bøger om rejser, historiske emner og samfundsproblemer. Deltager ofte i den aktuelle debat.*

Midtsønderjylland

Det er et område med stærkt afvekslende natur: brede ådale, skov, sø og hedeslette. Her ligger betydelige landsbyer som Nustrup, Jels, Bevtoft og Sommersted og gamle handels- og kulturbyer som Rødding, Gram og Løgumkloster. Her virkede Krüger, Kloppenborg-Skrumsager, Flor og Skau. Verdens første folkehøjskole blev oprettet i Rødding, munkene byggede kloster i Løgum, og under 1. verdenskrig anlagdes et af Europas stærkeste fæstningsværker. Det er en egn rig på historie og middelalderlig kirkekunst, voldsteder, oldtidshøje og gamle, hvide gårde. Skrydstruppigen blev gravsat her, hærvejen trak sine spor, og Kongeåen var i tusind år grænse mellem kongeriget og hertugdømmet og fra 1864 til 1920 mellem Danmark og det tyske rige. Bogen er den femte i en serie på seks bind om Sønderjylland.

H.E. Sørensens Sønderjyllandsbeskrivelse omfatter

Langs grænsen
Sundeved
Als
Østkysten
Midtsønderjylland
og
Vadehavet og vestkysten
(udk. 1985)

Melbyhus **ISBN 87 87481 76 6**